

NÉMET PHILOLOGIAI DOLGOZATOK
SZERKESZTIK: PETZ GEDEON, BLEYER JAKAB, SCHMIDT HENRIK
XLV.

Zsidó újságírók és szépírók
a magyarországi németnyelvű
időszaki sajtóban, a „Pester Lloyd”
megalapításáig, 1854-ig.

ÍRTA:

OSZTERN RÓZSA

BUDAPEST, 1930.

PFEIFER FERDINÁND (ZEIDLER TESTVÉREK)
NEMZETI KÖNYVKERESKEDÉSE

I.

Középeurópa zsidósága a felvilágosodás korától a XIX. század közepéig, különös tekintettel a magyarországi zsidó lakosság általános történetére.

Figyelemreméltó jelenség a XVIII. század utolsó negyedének és a XIX. század első felének művelődéstörténelmében, hogy zsidó származású írók feltűnően gazdag tevékenységet fejtenek ki az irodalomban. Ez a tény a zsidóság akkori politikai és társadalmi helyzetére vezethető vissza.

Amióta Titus Vespasianus a zsidó államot szétrombolta; amióta a zsidó népi egység megbomlott és a zsidó nép ennek következményeképpen majdnem az egész föld kerekiségén szétszóródott, ez ősi kultúrtörzs fiai a legtöbb európai államban úgy politikai, mint társadalmi szempontból szolgasorsra jutottak. Az idegen fajjal szemben megnyilvánuló természetes ellenszenv, vallási előítéletek, gazdasági versengés és nem utolsósorban a zsidóság keleti és új környezetének nyugati kultúrája közötti ellentét voltak üldöztetése okozói. Mind e körülmények végül is a zsidóság társadalmi lealacsonyítását és elnyomását eredményezték.

Kevés kivétellel majdnem az összes államokban gettókba szorítva, megkötött pályaválasztásában a kiskereskedelemre és a pénzkölcsönzési ügyletekre utalva, nem csoda, ha a zsidóság szellemi benuáltságában tradíciói folytonos ismétlésébe merült és úgyszólván semmi újat nem alkotott.

A szabad kultúrának a bálványától megszabadult emberi elme szinte teremtő tevékenységének hatalmas fellendülése, amely a renaissance, különösen pedig a XVIII. századi felvilágosodás korszaka óta Európa népeit lázas tevékenységre ösztönözte, nem tévesztette el hatását a zsidóságra sem. Akár tisztára humanitárius, akár utilitarisztikus-gazdasági, akár politikai okokból történt legyen is, a felvilágosodott elmék egyetértettek abban, hogy a zsidóság addigi

helyzetén változtatni kell. Az újabbkori zsidó történelem nagy és tartalommal bíró jelszavai: az emancipáció és a vele szorosan összefüggő asszimiláció csíráztak e megváltozott felfogásban.

A zsidóság emancipációja az államban való kivételes helyzetének megszüntetését és egyenjogúsított polgárokká való emelését jelenti. A törvényhozás szempontjából igen lassan haladt csak előre az általános emberi és polgári jogok eszméjéből fakadó e mozgalomnak a megvalósítása. II. József türelmi rendeletei (1781-82) uttörőek voltak e tekintetben. A francia forradalom, amely a zsidóság emancipációját az egyenlőség princípiumában foglaltnak tekintette, megvalósította azt 1789-ben. Egész Középeurópában liberális tendencia terjedt el ennél fogva a zsidósággal szemben. Mielőtt azonban az emancipáció általános hatályra emelkedhetett volna, a bécsi kongresszussal (1815) megkezdődött a reakciós korszak, amely hatását természetesen a zsidósággal szemben is éreztette. Liberális tendenciák csak a júliusi forradalom (1830) korában mutatkoztak újból, míg 1848-ban végre csaknem egész Nyugat- és Középeurópában törvénybe iktatták a zsidóság emancipációját.

Magyarország zsidó lakosai, mint II. József alattvalói tehát 1781—82-től fogva változtathattak némileg addigi helyzetükön. Hosszú és viszontagságos múltra tekinthetnek vissza e magyarországi zsidók. Ha tekintetbe vesszük, hogy az ország többi lakosaival egyenrangú polgárokká való emelésük csak a múlt század második felében következett be, meglepően hat az a tény, hogy történetük a honfoglalást megelőző időkhöz nyúlik vissza. Hiteles történeti források bizonyítják ugyanis, hogy a honfoglalást megelőzően századokon keresztül laktak zsidók a későbbi Magyarország egész területén.¹ A honfoglaló magyarokkal együtt is jöttek be zsidók: a kozárok zsidó hitre tért törzse, a kabarok (állítólag a székelyek ősei) és így történt, hogy az ország területén lakó népek közül csupán a zsidók részesültek némi kíméletben a honfoglalók részéről. Az Árpádházi királyok uralma alatt a zsidók kereskedéssel, iparral, földműveléssel foglalkoztak, teljes egyetértésben éltek környezetükkel és, mivel Szent István törvényei róluk külön nem tesznek említést, bizonyos, hogy teljes jogú polgárok is voltak. Az első korlátozó intézkedést Szent László uralma alatt a szabolcsi zsinat hozta meg 1092-ben. Magyarország minden tekintetben a

¹ Dr. Venetianer Lajos: A magyar zsidóság története. Budapest, 1922.12.1.

nyugateurópai szellemhez kívánt idomulni és ennek nevében hozta meg a törvényt, mely szerint: 1.) zsidó és keresztény házasságra nem léphetnek egymással, 2.) zsidók vasárnapon és keresztény ünnepnapon nem dolgozhatnak, 3.) zsidók keresztény rabszolgát nem tarthatnak. E törvény egyrészt a fajvédelmi törekvések, másrészt a gazdasági versengés kifejezője. Legjelentősebb pontja a harmadik, amennyiben rabszolga nélkül a zsidók nem művelthették földjeiket és így itt rejlik annak a gazdasági fordulatnak a csirája, amely a zsidóságot a kereskedelem terére szorította. Kálmán az 1114-iki esztergomi zsinaton szűkebb keretek közé vonta és egészen világossá tette a szabolcsi zsinat intézkedéseit. Zsidók ezentúl valóban csak adás-vételi és kölcsönügyletekkel foglalkozhattak. Ez alacsonyabb foglalkozásokkal leromlott társadalmi helyzetük és így jutott lassanként a magyarországi zsidóság is a többi középkori zsidó helyzetébe. Helyzetük Magyarországon ennek ellenére is előnyösebb volt, mint bárhol másutt Európában. (Bizonyítja ezt az a körülmény, hogy éppen Kálmán király alatt, az első kereszties hadjárat idején menekültek első ízben nagyobb zsidó tömegek Csehországból, Morvaországból és Ausztriából Magyarországra.) A társadalmi lealacsonyodás folyamata fokozatos volt. A zsidók egy ideig még magas állásokat foglalhattak el, míg az Aranybulla 1222-ben ki nem mondta, hogy zsidók kamaragrófok, pénzverde-, só- és adóhivatalnokok nem lehetnek. E törvény keresztülvitelére csak 1233-ban került a sor és ugyanekkor a király: II. Endre, a pápa parancsára megesküdött, hogy a zsidók azontúl külön ismertető jelet fognak viselni. (Beregi eskü). E törvényre IV. Béla is megesküdött 1234-ben, csakhamar azonban a tatárjárás okozta szomorú állapotokra való tekintettel feloldást kért és nyert a pápától. A tatárjárás utáni felépítés nehéz munkájához IV. Béla a zsidóságot is fel akarta használni. Bennük látta a gazdasági élet fellendítőit és előnyösnek tartotta, ha az elnéptelenedett területekre külföldi zsidókat is telepít. Célja eléréséhez a külföldinél előnyösebb feltételeket biztosított országa zsidóságának: 1251-ben kiváltságlevelet adományozott nekik. Alapelve a kamaraszolgaság fogalma volt, amelynek értelmében a zsidók a királyi kamarához tartoztak, a király tulajdonát képezték, védelme alatt állottak és teljes szabadságot élveztek. Célját elérte, amennyiben ezúttal másodízben vándoroltak be tömegesen zsidók Magyarországra.² A külföldi bevándorlások egyik

² Az első tömeges bevándorlás Kálmán király alatt ment végbe. (1. 2. 1.)

szellemtörténeti szempontból figyelemreméltó következménye az ősszsidóság egyik közös nyelvének: a jiddisnek a magyarországi zsidóság körében való elterjedése, majd általánossá válása.

A IV. Béla által adott kiváltságok, — ha a mohácsi vészig minden uralkodó meg is esküdött rájuk, — sokat veszítettek hatályukból. IV. Béla ugyanis a királyi városokba telepítette a zsidókat; a városi polgárság érdekei pedig gyakran ellentétben állottak a zsidókéval és a küzdelemben a zsidóknak kellett alul maradni. Mindennek ellenére Magyarországon még mindig előnyös volt a helyzetük, egészen addig, amíg Nagy Lajos 1360 körül ki nem űzte őket az országból. Nagy Lajos vallási hitbuzgalmában követte el tettét a zsidókkal szemben, akik ősi vallásukhoz ragaszkodván, nem hagyták megtéríteni magukat. 1365 körül azonban már vissza is térhettek, mert az ország súlyosan megérezte hiányukat gazdasági téren. Nagy Lajos a visszatérők védelmére új hivatalt: „az országban lakó minden zsidók bírójá”-nak hivatalát állította fel. Ez időtől fogva azonban új korszak, a teljes jogfosztottsághoz vezető fokozott megalázás korszaka nyílt meg a zsidóság számára. Helyzetük a mohácsi vészig aszerint változott, hogy a királyi jövedelem mérlegének eredménye kedvező vagy kedvezőtlen volt-e. — A mohácsi vész egyaránt sújtotta Magyarország nemzsidó és zsidó lakosságát. A törökök hírére főurakkal és keresztény polgárokkal együtt, vagyonát mentve sok zsidó is a külföldre menekült, de még így is mintegy 2500 zsidót hurcoltak a törökök rabságba. A katasztrófa után a zsidók unos-untalan ki voltak téve a különböző pártok önkényes intézkedéseinek. Úgy Szapolyai, mint Ferdinánd pártja maguknak igyekeztek megnyerni a városokat s a zsidó versenytárustól vagy hitelezőtől való megszabadítás minden esetben megteremtette a kedvező hangulatot. Nem csoda tehát, ha a zsidók, különösen amióta I. Ferdinánd elrendelte, hogy sárga gyűrűs foitot kötelesek viselni (1551), szívesebben laktak a török hódoltság területein, ahol személyi védelemben és vallási türelemben részesültek. Ferdinánd utódjainak gondja az adójövedelem fokozása volt s így különböző adók kivetésével súlyosították mind kedvezőtlenebb helyzetbe a hazai zsidóságot. A jogtalanlás III. Ferdinánd alatt érte el a tetőpontját: 1647-ben eltiltotta a zsidókat a vámok bérletétől s e rendeletét azzal indokolta meg, hogy a zsidók az ország jogainak nem részesei. — I. Lipót uralkodása már a teljes jognélküliség korszaka volt. Lipót Kollonicssal, főtanácsadójával együtt,

katholikussá akarta tenni az egész országot; 1693-ban kiűzte a zsidókat a királyi városokból; kimondta, hogy a bányavárosoktól csak 7 mérföldnyi távolságra lakhatnak, ipart nem űzhetnek, csakis pénzügyletekkel, kiskereskedéssel és pálinkafőzéssel foglalkozhatnak. A városokból kiszorítva, a zsidók így a földesúri birtokokon, a falvakban húzódtak meg.

A XVIII. sz. közepe tájáról (1735-38) van egy összeírásunk, amely világos képet vet a magyarországi zsidók akkori állapotára. A következő foglalkozásokat említi a zsidók között: rabbi, tanító, egyházfi, sakier, árendás, borbély, fuvarozó, gombkötő, hamuzsír-főző, kékfestő, korcsmáros, könyvkötő, mészáros, pálinkafőző, serfőző, szabó, szűcs, takács, timár, üveges, boltos és házaló. A zsidó lakosságnak 35 %-a volt magyar: 2531 magyar zsidó családfő mellett 961 morva, 77 cseh és 133 egyéb osztrák tartománybeli zsidó családfő szerepel. A IV. Béla-korabeli bevándorlások óta ugyanis az állandó beszivárgások mellett nagyobb számban Zsigmond alatt, 1421-ben vándoroltak be zsidók Magyarország területére, majd pedig 1726 után, mivel III. Károly császárnak, az osztrák tartománybeli zsidók számának csökkentésére irányuló rendelete, mely szerint minden zsidó családban csak egy férfi nőülhet, Magyarországon hatályát veszítette.

A Mária Terézia által 1744-ben kivetett türelmi adó taszította azután a magyar zsidóságot a társadalmi megbélyegzettség, a jogtalanság olyan mélyére, amely után kedvező fordulat nélkül, csakis a teljes megsemmisülés következhetett volna.³

A váratlan fordulat II. Józsefnek 1783-ban, „Systematica gentis judaicae regulatio” címen közzétett rendeletével következett be. A zsidóságra vonatkozó intézkedéseit ő maga fejezte ki a legvilágosabban e szavakkal: „a széiesebbkörű kereset, karjaik hasznosítása, a gyűlöletes korlátozó törvények és megvetést keltő jelvények eltörlése, a jobb tanítással és nyelvük megszüntetésével, elő fogja segíteni sajátos előítéleteik kiirtását s vagy keresztényekké teszi őket, vagy pedig erkölcsüket megjavítja, úgyhogy az állam hasznos polgáraivá lesznek, mi legalább a jövő nemzedéknél biztosan el lesz érve.”⁴ II. József türelmi rendelete folytán Magyarország zsidósága szabad költözködési jogot nyert a bányavárosok kivéte-

³Dr. Venetianer Lajos: i. m. 9—75 l.

⁴Ballagi Géza; A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig. Budapest 1888. 214. l.

lével az ország egész területére. Foglalkozási köre továbbra is korlátozott maradt és a türelmi adó megfizetése alól sem mentették fel. Hivatalos nyelvül a német nyelvet kellett volna választania, a „jiddist” és a hébert mint olyant semmiképen sem tarthatta meg továbbra is. Miután II. József kizárólagos törekvése az volt, hogy az országnak minél több hasznos polgárt szerezzen, a zsidók minden további jogát attól tette függővé, hogy milyen mértékben igyekeznek felvilágosodott programjának eleget tenni. Így ígéretet tett arra nézve, hogy 10 év leforgása után mindazon zsidók, akik az elemi iskolát elvégezték, szabadon választhatják meg pályájukat. II. József halálával országszerte a régi alkotmány visszaállítását követelték. A társadalomnak a modern, a francia forradalom eszméinek szellemében való átalakítása azonban feltartóztathatatlanul haladt előre. A társadalom újjászervezésének munkájába szükség-szerűleg belekapcsolódott a zsidókérdés is. A zsidók teljes egyenjogúsítására ekkor még nem gondoltak, csupán közjogi és társadalmi helyzetük megjavítására. Az 1790—91-i országgyűlés deputációt bízott meg a kérdés kidolgozásával. A kérdés iránti széleskörű érdeklődést az irodalom is táplálta — pro és contra.⁵ Az országgyűléstől megbízott deputáció javaslatát, mint a többi bizottságok munkálatait, tárgyalás alá nem vették. — A II. József teremtette jogviszonyok, amelyek teljes polgárjogot még korántsem jelentettek, a magyar zsidóság ismételt kérelmei ellenére is, hosszú évtizedeken át változatlanul érvényben maradtak. Csak 1840 körül kezdtek emancipációjával szélesebb körökben is foglalkozni. Kiváló férfiak, mint Kossuth Lajos, báró Eötvös József, Tisza Kálmán, Deák Ferenc, Jókai Mór, Rummy Károly György⁶ stb. szinte magukévá tették a zsidóság ügyét, míg végre 1849 július 29-én, a szegedi nemzetgyűlés utolsó napján, végérvényesen kimondták a magyarországi zsidók emancipációját, a szabadságharc alatt tanúsított hősi magatartásuk elismeréseképen. A szabadságharc gyászos

⁵Ballagi Géza: i. m. 611 11.

⁶ Rummy K. Gy. ebbeli ténykedése nem ismeretes teljes egészében. „Die Emanzipation der Juden in Ungarn nebst unbefangenen Betrachtungen über die Verhältnisse der Juden in sozialer Hinsicht und eine Darstellung des geistigen und literarischen Strebens der ungarischen Israeliten. Zur Beherrigung geschrieben von einem christlichen Wahrheitsfreund” c. munkája (1844) nem került a nyilvánosság elé. A M. T. Akadémia kéziratárában őrzi úgy ezt a munkát mint Rummy professzornak a magyarországi zsidóság történetére vonatkozó feldolgozatlan jegyzeteit.

befejezése és az erre következő abszolutizmus azonban még hosszú időre elhalasztották az emancipáció tényleges érvényrejutását.

A politikai jelentőséggel bíró emancipációnak a művelődéstörténetben az asszimiláció: sajátos kultúrával bíró tömegek tökéletes alkalmazkodása új környezetük szellemi életéhez, felel meg. A zsidóság e szellemi átalakulása úgy időrendi mint mennyiségi tekintetben, messze megelőzte politikai helyzetének a megváltozását. Művek, mint Lessing „*Nathan der Weise*” c. drámája (1779) és Christian Wilhelm Dohm irata: „*Über die bürgerliche Verbesserung der Juden*” alig érték még el céljukat; a zsidókkal szemben mind nagyobb rétegekben megnyilvánuló kedvező hangulatot, amikor ezek máris görcsös igyekezettel kísérelték meg az ezidőben egyik virágkorát élő nyugati kultúrába bekapcsolódni. A gettó sötétjéből a világgosságot keresték. Németország, helyesebben Berlin volt a szülőhelye és a középpontja e hatalmas mozgalomnak, amelyet a zsidóság kulturális autoemancipációjának szoktak nevezni. Itt tevékenykedett Mendelssohn Mózes, a nagy filozófus, a Phaidon szerzője, Lessing, Kant és Herder barátja, aki azonban szintén csak „megtúrt” zsidó volt Berlinben. A „Jüdische Freischule”, melyet 1781-ben a hozzá közelálló Itzig Izsák Dániel csakis az ő ösztönzésére alapított, a zsidóságot a világi tudományokhoz vezette. Mendelssohnak 1783-ban megjelent németnyelvű bibliafordítása lényegesen hozzájárult a német irodalmi nyelvnek a zsidóság körében való meghonosodásához.

Mendelssohn befolyásának köszönhető, hogy a műveit körökben minden zsidógyűlölet ellenére is, zsidók és keresztények bizonyos mértékben közeledtek egymáshoz. Nagyon jellemző e tendenciákra a következő prológ, amelyet egy Fleck nevű színész 1788 augusztusában a berlini Nemzeti Színházban, a „Velencei kalmár” előadása előtt elmondott:

„Nun das kluge Berlin die
Glaubensgenossen des weisen
Mendelssohn höher zu schätzen
anfängt; nun wir bei diesem
Volke (dessen Propheten und erste
Gesetze wir ehren)
Männer sehen, gleich gross in
Wissenschaften und Künsten,

Wollen wir nun dies Volk
 durch Spott betrüben? . . .
 Nein, das wollen wir nicht. Wir
 schildern auch bübische Christen,
 Wir tadeln der Klöster Zwang
 und Grausamkeit.
 Im Nathan dem Weisen spielen die
 Christen die schlechte Rolle,
 Im Kaufmann Venedigs tun es die
 Juden.”⁷

Az asszimilációt teljes mértékben azonban csak a következő nemzedék vitte véghez, jelentős szerep jutott itt a híres berlini irodalmi szalonoknak, a kedvező gazdasági viszonyok által keletkezett zsidó felsőbb társadalmi rétegek házaiban. E szalonok az akkori szellemi élet számos kimagasló egyéniségének találkozóhelyei voltak; nagy irodalmi tekintélyre tettek szert: sokban hozzájárultak Goethe nagyságának elismeréséhez és a romantika elterjedéséhez. A leghíresebb ilyen szalon a Herz-féle volt, amelyben egyfelől a Lessing-Mendelssohn-féle humanizmus, másfelől a romantika képviselői találkoztak egymással. A társaság középpontjában a kor híres zsidó női állottak, akik mint inspirátorok jótékonyan hatottak csaknem az egész ifjabb írói nemzedékre. A ritka szép Herz Henrietta s Mendelssohn Dorottya (aki később Schlegel Frigyes felesége lett) játszották a főszerepet. A csúnya, de kiválóan élesesű és magas esztétikai műveltségű Levin Rachel volt a másik leghíresebb szalonnak: „Dachstubensalon”, a vezetője. Itt említhetünk még két berlini zsidó nőt: Mayer Sárát és Mariannát, akik Goethével állottak meglehetősen bizalmas, baráti viszonyban.⁸

Ez a Berlinből kiinduló asszimilatórikus irány nemsokára egész Közép-Európában elterjedt. Legelőször Csehországba, főleg Prágába hatolt a felvilágosodott szellem. A csehországi zsidók életében is nagy változást jelentettek II. József rendeletei és beolvasztási törekvései. A zsidóság maga választhatott itt atekintetben, hogy a németekhez vagy a cseriekhez idomuljon-e. Mindkét nép szellemi

⁷ Simon Dubnow: Weltgeschichte des jüdischen Volkes. Berlin, 1923. VIII. 27. 1.

⁸ Ludwig Geiger: Die deutsche Literatur und die Juden. Berlin, 1910. 92.1.

erőket nyert soraikból. A *Jeitteles* család három nemzedéke, *Kapper Siegfried*, aki német és cseh nyelven írt, *Hartmann Móric*, *Knrand Ignác*, *Frankl Lajos Ágost*, *Heller Izidor*, *Kompért Lipót* és más ismertnevű német írók voltak irodalmi képviselői az asszimilált csehországi zsidóknak.

Magában Ausztriában a zsidó hitközség és az ottani zsidóság kultúrája sokkal megközelíthetlenebb volt, mint Németországban és Csehországban. Az asszimiláció lassabban haladhatott itt előre. Legelőször Bécsben terjedtek az új szellemi áramlatok. Társadalmi szempontból már Mária Terézia és II. József alatt is kedvezőbb helyzetben voltak a bécsi zsidóságnak már polgáriasodott felsőbb rétegei. Az Arnstein szalon hasonló szerepet játszott Bécsben, mint a berlini szalonok: Hogy ez utóbbiaknak nagy irodalmi jelentőségét nem érhetné utóli, az Ausztria akkori nem túlságosan élénk irodalmi viszonyaival magyarázható.⁹ Bécs azonban, már földrajzi fekvésénél fogva is, nemsokára a zsidó szellemi élet központjává vált; Bécsre várt a feladat, hogy a keleti és nyugati zsidóság teljesen különböző felvilágosodása közötti ellentétet kiegyenlítse. Bécs zsidó szellemi életét az a körülmény is élénkebbé és mélyebbé tette, hogy II. József héber nyomdák felállításához szívesen adta beleegyezését. E nyomdák nemzsidó kezekben voltak ugyan, de szükségszerűleg zsidó szellemi vezetés alatt állottak. E zsidó vezetők héber nyelven, de a felvilágosodásnak megfelelő modern szellemben fejtették ki tevékenységüket. A II. József alapította iskolák segítségével mindinkább tértfoglaló asszimiláció háttérbe szorította a héber nyelvet a német javára. Megkezdődött a németnyelvű irodalmi tevékenykedés. Így érkezett el Ausztria zsidósága is — mint kevéssel azelőtt a berlini és prágai zsidóság — az általános asszimiláció és a tömeges kikeresztelkedés mozgalmához.

A magyarországi zsidóság művelődéstörténetét a feljebb vázolt politikai története világossá és magától értetődővé teszi. Amíg a külső lehetőségek meg nem adtak — tehát II. Józsefig —, addig környezetükhöz nem alkalmazkodhatván, annak szellemi életében sem vehettek részt. Ha így szellemi téren kifelé nem is adhattak semmit, befelé, vallási életükkel kapcsolatban, minden elnyomatás ellenére is, eleven szellemi tevékenységet fejtettek ki. Ha a részlet-kutatás e téren még nem is teljes, megállapítást nyert, hogy számos

⁹ Ludwig Bató; *Die Juden im alten Wien*. Wien 1928. 169 il.

magyar zsidó működött már a XV. századtól kezdve, főleg a vallástudomány és irodalom terén.¹⁰ Gyökeresen megváltozott a helyzet, amikor II. József intézkedései folytán, a magyarországi zsidóknak alkalmuk nyílt és érdekükben állott az állam másvallású polgáraihoz idomulni. II. József volt az első fejedelem, aki a zsidó ifjakat a gimnáziumokba és főiskolákba bocsájtotta. Kulturális egyenjogosításukban annyira ment, hogy állami ösztöndíjakat is kitalt számukra. II. József ez intézkedései folytán a helytartótanács arra kötelezte a magyar zsidókat, hogy a keresztény iskoláknak megfelelő népiskolákat állítsanak fel, hogy ezekben a „jiddis” helyébe a felnövekvő zsidó nemzedék a helyes németet tanulhassa meg. Megengedte a zsidóságnak, hogy gimnáziumokat is állítson fel, s hogy fiaik keresztény gimnáziumokba is járhassanak. A zsidó iskolákat is megreformálta: ugyanazon tankönyveket tette bennük kötelezővé, mint a keresztény iskolákban s elrendelte, hogy két év alatt a zsidók kötelesek tanítóikat keresztény tanítóképzőben kiképeztetni. Az ilyen újszervezetű iskolák létesülési helyén a régieknek azonnal meg kellett szünniök. Kimondták azt is, hogy e rendelet életbeléptetésétől számított 10 év múlva a 25 éven aluli zsidó ifjaknak tilos a különféle pályák üzése, ha nem tudják bizonyítani, hogy újfajta zsidó iskolában, vagy közös keresztény iskolában tanultak. Ha II. József császár e felvilágosodott reformtörekvései részint a tanügyi hatóságok nemtörődömsége, részint pedig a zsidók egy részének a német műveltség modern szellemétől való vallásos aggodalmi miatt nem is valósultak meg tökéletesen, ⁿ lényeges átalakulást idéztek elő a magyar zsidóság életében. Az általános szellemi életbe való illeszkedésük feltartóztathatatlanul haladt a maga útján. Úgy a tudományos életben, (főleg az orvostudomány terén), mint a közgazdaságban, politikában, irodalomban — főleg az újságírás terén — mind nagyobb és nagyobb szerepet játszottak. Pozsony szellemi centrumává vált a magyarországi zsidóságnak is. Nekik is Pozsony közvetítette mindazon szellemi áramlatokat, melyeknek gyűjtőpontja Bécs volt. Az első zsidó nyilvános iskolát is Pozsonyban nyitották meg. Elsősorban a magyarországi németnyelvű szellemi életbe kapcsolódtak

¹⁰ Venetiánér: i. m. 71 11.

¹ Dr. Waldapfel János: A magyar művelődés 1777—1848 és a zsidók. Magyar Zsidó Szemle 1929. 4—6 sz. 134. 1.

a zsidók. Azonban a XIX. század 40-es éveiben nyilvánuló magyarosító törekvések termékeny talajra találtak soraikban. A magyarosítás ellen nem védekeztek — mint a többi nemzetiség —, sőt ők maguk igyekeztek azt előbbre vinni az 1844-ben alakított Magyarító Egylet-tel. Ez intézmény célja az volt, hogy a felnövekvő nemzedék tisztára — tehát a nyelvében is — magyar legyen.

A XVIII. század utolsó negyede és a XIX. század első fele tehát Középeurópa zsidósága számára a szellemi fellendülés korszaka volt. Különös előszeretettel foglalkoztak e korban az újságírással. A zsidó fajt jellemző sajátosságok: nagy mozgékonyosság, gyorsan felvevő és ugyanolyan gyorsan formuláló szellem, kiválóan alkalmassá tették őket az újságírói hivatásra. Egyrésről alkalmas talajnak bizonyult a sajtó érdekeik kivívására és a közvélemény megnyerésére, másrésről saját újságaikkal és folyóirataikkal elősegíthették és gyorsíthatták a zsidó tömegek kulturális autoemancipációját.

A német újságírásnak már a XVIII. században volt egy értékes zsidó művelője: *Mendelssohn Mózes*. Mendelssohn, Lessinggel és Nicolai-jal együtt résztvett 1754-ben az első nagyobbstilű német folyóiratnak, a „*Bibliothek der schönen Wissenschaften und der freien Künste*”-nek (1757) és két esztendővel később, a híres „*Briefe die neueste Literatur bet reffend*”-nek a megalapításában és vezetésében.¹²

Valóban gazdag tevékenységet csak a XIX. század első évtizedeitől kezdve fejtettek ki a zsidók. Ez időben folytatták leghevesebb küzdelmeiket jogaikért és e küzdelmeiket az akkori egész radikális sajtóban visszhangoztatták. Korán szólaltatták már meg azt a jellegzetes stílust, amely eredeti humorisztikus-szatirikus mivoltában később is zsidók körében találta meg korpheusait: *Bömét és Heinét*!^{*}

Németország, Ausztria, Csehország és Magyarország német-ajkú zsidó írói nagyszámban működtek közre a nagy német és osztrák sajtóban. *Saphir Móric Gottlieb*,¹⁴ *Öttinger Ödön Mária*,¹⁶

¹²Ludvig Salomon: Geschichte des deutschen Zeitungswesens. Oldenburg u. Leipzig, 1907 I. 180 l.

¹³S. Dubnow: i. m. VIII. 121. l.

¹⁴„Berliner Schnellpost” (1826); „Berliner Kurir” (1827); Humorist (Wien 1837.)

¹⁵„Eulenspiegel” (Berlin 1829); „Berliner Figaro” (1830.)

Walesrode Reinhold Lajos,¹⁶ *Herlossohn György Károly*,¹⁷ *Kuranda Ignác*,¹⁸ *Hermann Bernát Antal*,¹⁹ *Frankl Lajos Ágost*,²⁰ *Mahler Móric*,²¹ voltak az akkori legjelentősebb zsidó szerkesztők.

Ugyanezek újságírókként is tevékenykedtek és mellettük a zsidó újságírók egész sora. *Hartmann Móric*, *Heller Izidor*, *Kompert Lipót*, *Beck Károly*, *Frankl Lajos Ágost*, *Mauthner Ede*, *Landesmann Henrik*, *Mahler Móric*, *Auerbach Berthold*, *Riesser Gábor* stb. írói munkásságuk mellett gazdag újságírói tevékenységet is fejtettek ki, mely őket a kor legjelentősebb újságírói közé emelte. Egészen rendkívüli hely *illeti* meg nemcsak a zsidó újságírók között, *Heinét* és *Bőmét*, akik a modern német újságírás elismerten első képviselői.

Kizárólagosan zsidó tárgyú folyóiratok is nagy számban jelentek meg ez időben. Ezek vagy kulturális, tudományos,²² vagy pedig politikai²³ szempontból tárgyalták a zsidóságra vonatkozó kérdéseket.

A középeurópai zsidók irodalmi tevékenységében tehát a XIX. század első felében az újságírás feltűnően fellendült. Újságírói áramlatról beszélhetünk, a mely áramlat — amint azt a következő fejezetekből látni fogjuk — Magyarországon is érezte hatását.

*

A fentiekből kitűnik, hogy a középeurópai zsidóság történetében a felvilágosodás korszakától a XIX. század közepéig terjedő időszakot politikai tekintetben az emancipáció, szellemtörténeti szempontból pedig az asszimiláció jellemzi. Az asszimiláció azonban túlhaladta tulajdonképeni célját, amennyiben Heine és Börne korá-

¹⁶ „Die Glocke” (Königsberg 1846.)

¹⁷ „Der Komet” (Leipzig 1830.)

¹⁸ „Die Grenzboten” (Wien 1841.)

¹⁹ „Wandsbecker Bote”; „Hamburgischer Courir” (Hamburg 1828.)

²⁰ „Sonntagsblätter für heimatliche Interessen”. (Wien 1842.)

²¹ „Der Freimüthige. Zeitschrift für Denker und Lacher”. (Wien 1848.)

²² „Sulamith, Zeitschrift für Beförderung der Kultur und Humanität unter der jüdischen Nation” (1806. Dessau.) „Zeitschrift für Wissenschaft des Judentums.” (1822—23, alapítója: Leop. Zunz.); „Wissenschaftliche Zeitschrift für jüdische Theologie.” (1830—1839. alapítója: Abr. Geiger.) stb.

²³ „Der Jude” (1832—1839, alapítója: Gabriel Riesser); „Allgemeine Zeitung des Judentums” (Leipzig, 1837, alapítója: Ludwig Philippson); „Zur Judenfrage in Deutschland” (1843—1844, alapítója: W. Freund); „Der Israelite des XIX. Jahrhunderts” (1839—1848, alapítója: Mandel Hess) stb.

nak szinte járványszerűen fellépő tömeges kikeresztelkedéseihez vezetett. Az asszimiláció és az ősi hit elhagyása nem lehettek végleges megoldásai a zsidókérdésnek. Megoldhatatlan ellentmondás: „ein Widerspruch zwischen dem Gesetz des Körpers und dem Wunsch des Geistes, zwischen „sich fühlen“ und „sich wissen“²⁴ — tragikus lelkiállapot keletkezett, amint azt talán Heine esete bizonyítja a legmeggyőzőbben. A későbbi évtizedek hozták csak a valódi megoldást, amely Keletről jött és a zsidóság újjászületett öntudata volt.

²⁴ Josef Nadler: Literaturgeschichte der deutschen Stämme und Landschaften. Leipzig, 1928.² IV. 8. 1.

II.

Zsidó újságírók és újságszerkesztők; fokozatos térfoglalásuk a magyarországi németnyelvű időszakai sajtóban.

Az időszakai sajtó nagyjelentőségű területe a szellemtörténeti kutatásnak. A szellemi élet egyik legelevenebb megnyilvánulása ez. Ha a benne foglalt irodalmi alkotások egy-egy napnak, vagy mindenestre igen rövid időtartamnak szólnak is csak; ha ennél fogva nem igen bírnak maradandó értékkel, kontinuitása és azon körülmény folytán, hogy nagy tömegek olvassák, igen nagy fontosságra emelkedik. Az időszakai sajtónak minden időben kettős szerepe van: a közvélemény visszhangja és egyidejűleg annak kormányozója. A magyarországi németnyelvű időszakai sajtónak ezeken kívül még egy sajátos feladata volt: kétoldali közvetítés a német és a magyar szellemi élet megnyilvánulásai között.

A magyarországi németnyelvű időszakai sajtó fellendülése a Mária Terézia uralkodásának második felében elterjedt felvilágosodott szellemmel kapcsolatos. Az első magyarországi német időszakai sajtótermék az 1730-ban megjelent „*Wöchentlich zweimal neu aufkommender Mercurius*” volt. Pozsonyban, Budán, Pesten és Erdélyben ez időtől fogva több német napilap jelent meg, melyek gyorsan fejlődtek, irodalmi szempontból azonban *Klein Hermann* „*Der Ungar*” című napilapjának megjelenéséig úgyszólván alig voltak jelentősek. A magyarországi németnyelvű folyóiratok színvonala már a kezdetői fogva messze felülmúlta a napilapokét. Az első ösztönzést szépirodalmi folyóiratok alapítására Pozsony városa adta, ahol *Windisch Károly Gottlieb* 1770 körül több szépirodalmi folyóiratot adott ki a „*Pressburger Zeitung*” melléklapjaiként. Ugyancsak Pozsonyban jelentek meg 1780 körül az első magyarországi németnyelvű tudományos folyóiratok. Budán és Pesten az első németnyelvű folyóirat: „*Monatliche Früchte einer gelehrten Gesellschaft in Hungarn*”, csak 1784-ben jelent meg. Ezt azután évről-évre

újabbak követték. A magyarországi németnyelvű szépirodalmi folyóiratok eleinte csak a magyarországi irodalmi életet kísérték figyelemmel (hézagpótló szerepet tölthettek be e téren, miután a magyar nyelvű időszakai sajtó ez időben nagyon szűk keretek közt mozgott még). Nemsokára²⁵ azonban jelentős szervei lettek a magyarországi németnyelvű időszakai iratok a nagy német irodalomnak is. Kétségkívül nagy szerepe volt ebben annak a körülménynek, hogy Magyarországon aránylag kedvezőbbek voltak a cenzúra viszonyok, mint egybűtt.^{26 27}

²⁵Lübeck Károly: „Ungarische Miscellen” c. folyóiratának megjelentése óta (1805—1807) Pest.

²⁶Dr. Pukánszky Béla: „A magyarországi német irodalom története a legrégebbi időktől” 1848-ig. N. Ph. D.XXXI. Budapest, 1926.388 11. és 456 11.

²⁷A jelentősebb magyarországi németnyelvű hírlapok 1854-ig a következők: Wöchentlich zweymal neu aufkommender Mercurius (1736—39), Pressburger Zeitung (1764—), Neuer Kurier aus Ungarn von Kriegs- und Staatssachen (1788—1799), Ungarische Staats- und gelehrte Nachrichten (1787—1793), Kundschaftsblatt (1780), Ofner Stadtzeitung (1786—88), Ofner und Pester Frag- und Kundschaftsblatt (1788-89), Ofner und Pester Zeitung (1800—38), Ofner und Pester Extrablatt (1809), Pester Zeitung (1798—99), Siebenbürger Zeitung (1789) és folytatása: Der Kriegsbote (1788—1791) és Der Siebenbürger Bote (1792—1862), Allgemeine Handlungszeitung von und für das Königreich Ungarn (1829—1835) és folytatása: Pester Handlungszeitung (1836—1848), Pester K. K. priv. Kundschafts- und Auktionsblatt (1837—1840), Pester Kundschafts- und Auktionsblatt (1832—1852), Vereinigte Ofner und Pester Zeitung (1800—1845), Pester Tageblatt (1839—1845), Pester Zeitung (1845—1852), Der Ungar(1842—49), Kaschau-Eperjescher Kundschaftsblatt (1832—1352) Der Bote von und für Ungarn (1833—35), Arader Kundschaftsblatt (1837—49), Temesvarer Wochenblatt (1840—49), Der Siebenbürger Bote (több melléklettel (1792—1862), Siebenbürger Wochenblatt (1837—49), Der Siebenbürgische Volksfreund (1844—48), Deutsches Volksblatt für Landwirtschaft und Gewerbe in Siebenbürgen (1844—46), Blätter vom Baume der Erkenntnis (1848). Konstitution des Thierreichs (1848), Das junge Ungarn (1848), Der evangelische Christ (1848), Der grosse Pfaffenzwicker (1848), Der katholische Christ (1848-1869), Der Patriot (1848), Der Südungar (1848), Der ungarische Israelit (1848), Der Volksfreund (1848), Der wahre Ungar (1848), Der Zeitgeist (1848). Die grosse Versammlung der Spatzen und anderer Vögel in Budapest (1848), Die Opposition (1848—49), Volksstimme (1848), Morgenröthe (1848), Telegraph (1848), Allgemeine Pest — Ofner Zeitung (1849), Allgemeine Zeitung von und für Ungarn (1849—1850), Der vierzehnte April (1849), Pester Kurier (1849) Südslavische Zeitung (1849).

Ugyanennek a korszaknak a jelentősebb folyóiratai: Der Freund der Tugend (1767—69), Der vernünftige Zeitvertreiber (1770), Pressburgisches

Ilyen körülmények között a magyarországi németnyelvű időszaki sajtó kiválóan megfeleltetett kettős feladatának: egyrészt szerve lett Magyarország igen gazdag németnyelvű irodalmának, közvetítette azt a külföldnek, amely így mind nagyobb tudomást szerzett Magyarországról; másrészt, osztrák és német munkatársai cikkeinek közzétételével, nagymértékben elősegítette a német kultúrának és a legújabb irodalmi áramlatoknak Magyarországon való elterjedését.

Az első momentumot tekintették azonban mindig a fontosabbnak és — *paradox állításként hangzik ugyan* — a magyar nemzeti szellem hatalmas fellendülésének, amely szellem a Bécsből kiinduló politikai elnyomás reakciója volt, éppen a hazai német időszaki sajtó vált egyik leghathatósabb szervévé.

Wochenblatt (1771—73), Historisch — kritisch — moralisch — politische Beiträge zur Beförderung der deutschen Literatur, der schönen Wissenschaften, Kenntnisse, Künste und Sitten (1783), Lesekabinet (1791), Aus dem Reiche der Todten (1789—1810) (valamennyi a Pressburger Zeitung melléklapja). Allergnädigst, privilegierter Anzeiger aus den sämtlichen Kaiserlich Königlich Erblanden (1771—76), Ungarisches Magazin (1781—83) és 1787), Monatliche Früchte einer gelehrten Gesellschaft in Hungarn (1784), Merkur für Ungarn, oder Literaturzeitung für das Königreich Ungarn und dessen Kronländer (1786—87), Literarischer Anzeiger (1798—99), Kritischer Anzeiger (1801), Miscellen für Zeitungsleser (1808), Zeitschrift von und für Ungarn (1802—1804), Ungarische Miscellen (1805—1807), Patriotisches Wochenblatt für Ungarn zur Verbreitung gemeinnütziger Kenntnisse und zur Beförderung alles Guten und Nützlichen für alle Stände (1804), Blätter zur Zerstreung, Aufheiterung und Erholung (1809), Siebenbürgische Quartalschrift (1790—1801). Siebenbürgische Provinzialblätter (1805—1824). Pannónia (1819—1822), Iris (1825—28), Der Spiegel (1828—1852) és melléklapja: Der Schmetterling (1836—1848), Gemeinnützige Blätter (a Pester und Ofner Zeitung melléklapja) (1811—1844), Die Biene (1830—32), Vierteljahrschrift aus und für Ungarn (1842—44), Jahrbuch des deutschen Elementes in Ungarn (1846), Unterhaltungsblatt für die Leser der Pressburger Zeitung (1811—1826). Aehrenlese (1827—29), Pressburger Aehrenlese (1830—36), Pannónia (1837—1849) (valamennyi a Pressburger Zeitung melléklapja) Banater Zeitschrift für Landwirtschaft, Handel, Künste und Gewerbe (1828), Stundenblumen der Gegenwart (a Siebenbürger Wochenblatt melléklapja, 1840—1848), Transsylvania Periodische Wochenschrift für Landeskunde (1183—84), (folytatása Der Siebenbürger Bote, 1862-ig), Unterhaltungen aus der Geschichte Siebenbürgens (1839—1841). Archiv für die Kenntnis Siebenbürgens in Vorzeit und Gegenwart (1841), Magazin für Geschichte, Literatur und alle Denk- und Merkwürdigkeiten Siebenbürgens (1844—47, Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde 1843—). (I. Kereszty István: A magyar és magyarországi időszaki sajtó időrendi áttekintése. Budapest, 1916.)

A németnyelvű időszakai sajtó volt az a területe a hazai irodalomnak, amelyen a zsidó írók elsősorban és a legnagyobb számban léptek a nyilvánosság elé. Különböző okok magyarázzák az e téren való tömeges fellépésüket:

1. *Lélektani okok.* Elismert tény, hogy a zsidó psyche néhány uralkodó vonása megegyezik a zsurnalisztika főkövetelményeivel. A zsidóságnak a történelemben talán egyedülálló, létfenntartása feltételei folytán szükségszerűleg kifejlődött nagy alkalmazkodóképességére utalhatunk itt elsősorban. Gyors felfogóképessége, az aktualitások iránti érzeke, élénksége, mozgékonyasága, boncolgatásra és kombinálásra való hajlama, pathosza és szellemessége adják azokat a további vonásokat, amelyek alkalmassá teszik arra, hogy az újságíróirodalomnak mind belső, mind külső (stílusbeli) követelményeiben megfeleljenek.²⁸

2. *A németnyelvűség.* A hazai zsidóság — amint láttuk — II. József rájuk vonatkozó intézkedései óta, a németnyelvűségre tért át. Műveltsége — miután a hazai zsidók legnagyobbbrészt a bécsi vagy a prágai egyetemeken tanultak — szintén német volt. A hazai zsidóság tehát már nyelvi, szellemi felkészültségénél fogva is, csakis a hazai németnyelvű irodalom terén működhetett ez időben.

A németnyelvű irodalmi tevékenység lehetősége másrésről sok külföldi író is vonzott Magyarországra, közöttük feltűnően sok zsidó újságíró. E korban vette kezdetét az az általános kicserélődés, — és ez a magyarországi zsidó Írókra vonatkozólag mai napig is fennáll — amely Magyarország, Ausztria, Csehország és Németország zsidó írói közt állandóan folyt. Egymásközi nemzetközi kapcsolataik, lakóhelyeiken való pszichológiai és szociális idegenségük, polgári jogaik korlátozottsága, egyforma ideológiát teremtettek e szomszédos államok zsidó lakosai körében és, ha újból utalunk nagy alkalmazkodóképességükre, természetessé válik bármilyen okból történő kicserélődésük lehetősége.

3. *A közszellem.* Ha nyelvük és műveltségük magyar lett volna is, a magyarországi zsidók még sem foglalhattak volna teret a magyar irodalomban. A magyar irodalom vezéregyéniségei e korban ősrégi nemesi családok sarjai voltak, (*Bessenyei, Kazinczy,*

²⁸ Werner Sombart: Die Juden und das Wirtschaftsleben. Leipzig, 1911. 327 l.

Kölcsey, Berzsenyi, Kisfaludy stb.), akiknek körében zsidók e korban még nem tevékenykedhettek. Másképpen alakult a helyzet a német irodalmi életben. A német közszellemet ezidőben áthatották már mindazon gondolatok, amelyek a XVIII. századig, a felvilágosodás korszakáig vezethetők vissza és amelyek az addig uralkodó szellem teljes megváltozását hozták létre. A liberalizmus volt egyik legjelentősebb vonása a megváltozott felfogásnak. A közszellemen pozitív tények alapján, szükségszerűleg olyan felfogás alakult ki, amely az egyházi s állami méltóságok addig uralkodó felfogásával ellenkezett.²⁹ A pozitivistá filozófusok gondolatai, *Saint Simon*-nak és tanítványainak szocialista törekvései, *Bentham* utilitarisztikus filozófiája, egyaránt hozzájárultak a közszellem változásához, amely a XVIII. század forradalmi eszméivel szimpatizált. E forradalmi eszméket azonban a XIX. század elején már jobban megformulálták, talán túl is mentek rajtuk: tolerancia helyett önrendelkezési jogot, felvilágosodott tendenciák helyett tudományosan megalapozott valóságfelfogást, humanitás és filantrópia helyett a korlátlan emberi jogok radikális és következetes keresztülvitelét követelték.³⁰

Különös fontosságot tulajdonítottak a szociális kérdések megoldásának, a társadalom gyökeres átalakításának. A gyámkodás („Bevormundung”), a régi rendi alkotmány, a különböző kiváltságok ellen küzdöttek, ami annál is inkább érthető, mert a liberalizmus főképviselői a művelt polgári körökből kerültek ki.³¹ A nemességgel és a papsággal szemben tehát új hatalom: a polgárság lépett fel, ami az irodalomra mind alkotásaiban, mind alkotói személyeiben kifejezésre jutott.

A magyar zsidóság tehát társadalmi helyzeténél fogva is, az uralkodó közfelfogás folytán a legkönnyebben a német irodalmat, vagy annak magyarországi közvetítőjét hódíthatta meg. A magyar nyelvű irodalmi tevékenységre csak később, a demokratikus szellem megvalósítása idején gondolhattak, amikor teljes polgárisodásukkal együtt nemcsak szellemükben, de nyelvükben is magyarokká válhattak és tevékeny részt vehettek a felvirágzó magyar irodalomban.

²⁹ Hugó Bieber: Der „Kampf um die Tradition”. Stuttgart, 1928. 4 11.

³⁰ Bieber: i. m. 308 11.

³¹ Th. Ziegler: Die geistigen und sozialen Strömungen des 19. Jahrhunderts. Berlin 1916. 106 1.

A magyarországi németnyelvű zsidó újságírás az 1819-es esztendőben veszi kezdetét gróf Festetics Károlynak „*Pannónia, ein vaterländisches Erholungsblatt für Freunde des Schönen, Guten und Wahren*” (megjelent 1819—1822) című lapjában. Közjogilag, a cenzúra szempontjából, a sajtóban való szereplésük lehetősége már II. József korában megvolt. II. József a sajtót, mint a felvilágosodás egyik leghatalmasabb eszközét rögtön uralkodása kezdetén, 1781-ben, a legszabadelvűbb szempontok szerint rendszabályozta. 1781-ben kiadott rendeletével a cenzúrát nem szüntette ugyan meg, de olyanformán módosította, hogy az Mária Terézia kétszeresen (az egyház és a fejedelem részéről) nyomasztó cenzúrendeleteihez képest szinte elvesztette korlátozó jellegét.³² A felvilágosodás, a szabadelvűség szellemétől áthatva, a cenzúra önkényének korlátozásával II. József szinte felhívta alattvalóit, hogy gondolataikat szabadon nyilvánítsák és így minden befolyástól ment közvéleményt teremtsenek.³³ Különösen az időszakai sajtót, mint a közvélemény leghívebb tolmácsolóját vette gondjaiba és külön elrendelte, hogy annak termékeit rövid úton vizsgálják felül. Ezáltal természetesen az időszakai sajtó hatalmas fellendülését is előmozdította.³⁴

Az út tehát nyitva állott és csak a II. József alkotta új tanításiügyi intézkedések szerint nevelt zsidó generáció felnövekedését (tehát az 1810 és 1820 közötti éveket) kellett megvárni, hogy az első vállalkozó szellemmel a nyilvános szereplés terére lépjenek.

Az első ilyen vállalkozó szellem *Saphir Móric Gottlieb* volt, aki *Kornfeld Móriccal* és *Rosenthal Sámuel*al, a „*Pannónia*” munkatársai közé tartozott. Kétségkívül küzdeniök kellett még bizonyos előítéletekkel. A bécsi „*Allgemeine Theater-Zeitung*” cikket közölte,³⁵ amelyben egy *Carratto János* nevű újságíró „tolerierete Literaten” - nek nevezte őket.

Saphir Móric Gottlieb volt a legjelentősebb az első zsidó újságírók közt. A korában általánosan ismert és rettegett kritikus és író, világhírűvé vált pályáját Magyarországon kezdte meg. Élete tipikus példája a felvilágosodás korában a gettóból származó zsidó írók pályafutásának. 1795-ben született, szegényes kis magyar faluban: Lovasberényben. Hagyományos zsidó nevelésben

³²Ballagi Géza: i. m. 110 l.

³³Ballagi Géza: i. m. 1111.

³⁴Ballagi Géza: i. m. 128 l.

³⁵ 1819, 115 sz.

részesült szülőhelye „jesivá”-jában (Talmud-iskolájában). Talmud-tanulmányait Prágában, majd Pozsonyban folytatta. E tanulmányai fontos szerepet játszottak szellemi fejlődésében. Egész életén át visszaemlékezett a Talmudra. 1845-ben, tehát jóval kikeresztelkedése után, így írt: „Das Studium des Talmuds ist die wahre Schleifmühle des Verstandes; es reißt den Scharfsinn aus seiner geheimsten Werkstätte hervor.”³⁶ 1819-ben Pesten tartózkodott már és a *Pannónia* főmunkatársa lett. A lap egész fennállási ideje alatt közreműködött híres „*Papillotten*” című rövid megjegyzéseivel, költeményekkel, kritikákkal és humoros cikkekkkel. 1820-ban, áprilistól októberig szerkesztője volt a *Pannónia* „*Notizenblatt*”-jának, amelyben a német és a magyar színházakban tartott előadásokról szóló kritikáit, általános műbírálatokat, irodalmi híreket és *Allbemerker* c. állandó rovatában különleges, vagy humoros események leírását közölte. Ez időben Saphir még mélyen zsidóságában gyökerezett. 1820-ban jiddis nyelven tréfát írt, *Der falsche Kaschtan* cím alatt. Fontos körülmény ez, mert míg sok zsidó író írt héber és német nyelven, addig Saphir volt az egyetlen, aki jiddis és német nyelven írt.³⁷ 1821-ben adta ki első verskötetét: *Poetische Erstlinge* cím alatt és ezzel örökre hátat fordított a jiddis-német nyelvjárásnak. Nemsokára szatirikus támadásai miatt kénytelen volt Pestet hirtelen elhagyni. Ezzel megkezdte kalandos külföldi pályafutását Bécs, Berlin, München, Paris, újból München gyors egymásutánban váltak tartózkodási helyeivé és lettek cinikus jellemével felidézett botrányai színhelyeivé. 1832-től kezdve a protestáns egyház kebelébe tartozott. Azt hitte, hogy e lépésével is közelebb jutott irodalmi mintaképeihez: Heinéhez és Börnéhez. Nemcsak szerényebb írói tehetsége választotta azonban el tőlük, hanem politikai magatartása is: a reakció szolgálatában állott. 1834-ben visszatért Bécsbe; 1837-től kezdve kiadta a *Humorist-ot*, kora legtekintélyesebb humorisztikus lapját és a forradalomig egyike volt a legismertebb újságírói és kritikai tekintélyeknek. Bécsből magyarországi lapokba is írt. Így megjelent néhány cikke *Á Pressbürgerer Ährenlese-ben* (1834), a *Spiegel-ben* (1830—1852), a pozsonyi *Pannonia-ban* (1841—1843), a *Pest her Tageblatt-ban* (1839—1842) és az *Ungar-ban* (1844—1846). Hogy milyen nagy tekintélynek örvendett ez időben, arra

³⁶ Der Ungar. 1845, 156 sz.: Saphir: „Bilder aus meiner Selbstbiographie.”

³⁷ Selbstwehr” 1929. 4. sz.: „Ein neuentdeckter jüdischer Schriftsteller.”

nézve jellemző, *Klein Herman-nak*, az *Ungar* szerkesztőjének alábbi megjegyzése, melyet Saphir egy cikkének közlésekor írt: „Saphir unser Mitarbeiter? Da müssten unsere Abonnenten curios in die Taschen greifen. Für solche Delicatessen hat Ungarn nicht Batzen genug.”³⁸

Saphir kiadott néhány önálló munkát is, főtevékenységét azonban az újságíróirodalomban humorista és kritikus mivoltában fejtette ki. Újságírói minőségében kétségtelenül új, koráig ismeretlen utakat nyitott meg. Saját maga jellemezte a tőle képviselt irányt.³⁹ Véleménye szerint irodalmi tekintélyek nem léteznek: „Jung oder alt, zählt in der Literatur nicht”. A kor eseményei határozzák meg az irodalmi áramlatokat is. Az ifjú írói nemzedék haladjon el, ha kell kíméletlenül az előző nemzedék hagyományai melleit. Az ő koruk a nagy átalakulás kora: „Die Zeit des Knetens und Walkens.” Majd így folytatja jellegzetes stílusában: „In diesem Cirkus kämpft und siegt man nicht mit niedergeschlagenen Augen, nicht mit bescheiden — demütigem Andertürestehen, nicht mit blödem Gesagen und mit folgsamem Handpäschen; man muss die Lanze schwingen, den Pfeil werfen . . . Aus dieser Gährung wird Klarheit, aus diesem Treiben bildet sich der Grundsatz”. Ez az elmélet azonban Sapliirnak magának pusztá elmélet maradt. Ami a bátorság, kíméletlenség elvét illeti, hűségesen, talán túlzottan követte. A nagy nyomatékkai hangsúlyozott „Klarheit”-nak és „Grundsatz”-nak azonban — ingatag jelleme mellett — szükségszerűleg el kellett maradnia.

Kevésbbé komolyak, de önmagára való vonatkozásukban igazabbak a következő verssorai, melyeket unokaöccsének, *dr. Saphir Zsigmond-nak* írt, amikor ez a *Pesther Tageblatt-ot* megindította:

„Geh' dien' dem grossen Publikum,
Sei heute klug und morgen dumm,
Sprich heute viel, sei morgen stumm,
Sing' heut' sonor und morgen brumm.”

„Sei heute grob und morgen fein,
Sei heute gross und morgen klein,
Sag' heute ja und morgen nein”, stb.⁴⁰

³⁸ Ungar 1846, 305 sz.

³⁹ Pannónia. 1841, 64 sz.; „Jungsliterarisches mit Reis. Eine Verbiage.”

⁴⁰ Pesther Tageblatt. 1839, 1. sz. M. G. Saphir: „Höchst rührende und naive Brautkranz- und Haubenrede zur Eröffnung des Pesther Tageblattes.”

Az opportunitás határozta tehát meg tevékenységét. Korában tekintélyes hetyet vívott ki magának az irodalmi életben. Közismertté vált, szava mértékadó volt. Általánosan foglalkoztak vele. Pályafutását még udvari körökben is figyelemmel kísérték. Szellemességét értékelve, Karolina Auguszta, a császári özvegy, felolvasójává nevezte ki. Károly Ágost, a weimari nagyherceg is nyilatkozott róla, még pedig kedvezőtlen hangon — tehát jól ismerve írásait; von Müller kancellárnak írta Saphirról: „Der ist leicht zu haben, wenn man Wahrheit und Gerechtigkeit ins Gesicht schlägt und lächerlich zu machen sucht, was anderen teuer und wert ist. Das ist eine Sorte Witz, die schon lange im Rinnstein liegt, und andere Schriftsteller haben sie nicht herauskratzen wollen, aus Furcht, sich selbst damit zu beschmutzen.”⁴¹

Érdekesek a hazai német sajtóban róla irt kritikák. Majdnem kivétel nélkül dicsőítették. Így klasszikus költőnek,⁴² második *Abraham a Santa Clara-mk* nevezték.⁴³ Gyengéire csak nagyon ritkán utaltak. A kor hazai német kritikusai között *Zerffi Gusztáv* ismerte fel legjobban a Saphirt megillető helyet. Különválasztotta Heinétől és Börnétől, akik mellett — „in ihrem politisch-belletristischem Bunde” — őt mint harmadikat emlegették. Elismerte ugyan, hogy Saphir legerősebb oldala a humor, de szemrehányást tett neki, amiért ezt csak l'art pour l'art („witzig nur um des Witzes willen”) felületesen, minden mélyenjáró gondolattól mentesen művelte.⁴⁴ Nagy népszerűsége, melyet utánczó nagy száma is bizonyít, a 40-es évek felé ingadozni kezdett és 1848 után már túlhaladt nagyság volt. A mai kritikai álláspont elismeri, hogy Saphir jótékony hatást gyakorolt az újságírásra: új stílust, nagy mozgékonytágot vitt bele. Szellemességét is elismerik, valamint kétségenkívüli írói tehetségét, amelyet azonban sajnálatosképpen inkább zsonglőrszerű ügyeskedésre, felületeskedésre használt fel ahelyett, hogy azt az igazi művészet, a mély gondolatok szolgálatába állította volna.

Bizonyos értelemben a gáncs is dicséret lehet. — Saphirról, az irodalomnak egy modern kutatója ezt írja: „Wenn der Berliner Journalismus Saphir seinen Vater nennt, so hat er wenig Ursache

⁴¹H. H. Houben: Der gefesselte Biedermeier. Leipzig, 1924. 188. 1.

⁴²Spiegel: 1838, 14. szám.

⁴³Spiegel: 1838. 45. szám.

⁴⁴Pannónia. 1845, 52. szám: G. 1. Zerffi „Drei Tage in Wien. Briefe an Mathilde.”

auf diese Vaterschaft stolz zu sein.”⁴⁵ Fokozott mértékben vonatkoztathatjuk ezt a magyarországi zszurnalisztikában való tevékenységére és, ha Saphir Írásmódja tartalmában és alakjában erősen kifogásolható is, a kezdeményezés érdeme semmiképen sem vitatható el tőle.

Ez általános fejezet arányaihoz képest talán túl részletes jellemrajz, Saphir jelentősége, hosszantartó és széles rétegekben megnyilvánuló hatása miatt szükséges. Saphir első helyen áll nemcsak időben, hanem hosszú éveken át jelentőségben is a hazai németnyelvű zsidó újságírók között. Hamarosan búcsút vett ugyan a hazai németnyelvű időszaki sajtótól, hatása azonban különösen a humor, a kritika terén és általában az újságírói stílusban, az e munkában tekintetbe vett egész korszakon át kimutatható. Észrevehető e hatás még azokban az években is, amelyekben „az ifjú Németország” eszméi egyfelől, és a mindinkább erősbbödő magyar nemzeti törekvések másfelől, minden egyebet elnyomtak.

Saphir sikerei buzdítólag hatottak zsidó kortársaira és lassanként mind nagyobb számban vettek tevékeny részt zsidó írók a hazai németnyelvű időszaki sajtóban.

Saphirral egyidőben lépett fel a Pannoniában — amint erről feljebb már szó esett — *Kornfeld Viktor Móric*. Kornfeld hivatása szerint orvos volt; az irodalomban dilettánszerűen tevékenykedett. Önálló verskötete: *Blüthen der Treue*, 1866-ban jelent meg. Főtevékenységét a 20-as években fejtette ki a *Pannoniá-ban* és az *Iris-ben*, de a későbbi években is közzétett írásokat a *Pressburger Aehrenlese-ben* (1833), a *Spiegel-ben* (1834—1847), a *Schmetterling-ben* (1847—48), a pozsonyi *Pannoniá-ban* (1847), a *Pesther Tageblatt-ban* (1844—45), az *Ungar-ban* (1846) és a *Pressburger Zeitung-ban* (1849). Költészetét maga nevezte el lírikus-didaktikus költészetnek.

Ugyancsak a 20-as években lépett a nyilvánosság elé az első zsidó újságszerkesztő: *Rosenthal Sámuel*, Saphir Móric Gottlieb sógora. Rosenthal mint ilyen egyike lett a legjelentősebbnek. Újságírói minőségben is szerepelt, de csak szórványosan. Érdeemeket újságszerkesztői mivoltában szerzett csak. *Stielly Károly*lyal együtt szerkesztője volt az *Iris*, *Zeitschrift für Wissen, Kunst und Leben* című, 1825—28-ig hetenként kétszer megjelenő folyóiratnak.

⁴⁵ H. H. Houben; i. m. 189. 1.

Mindenképen szokatlan jelenség volt zsidó férfiút újságszerkesztők között látni. A támadások nem vártak sokáig magukra. Zsidó szerkesztője miatt az *Iris*t nem túlságosan barátságos hangon zsidó újságnak nevezték.⁴⁶

A lap programja minden egyes társadalmi osztály „kellemes módon való oktatása” és „szellemes szórakoztatása” volt egyrészt, másrészt pedig Magyarországon és a külföld kölcsönös tudósítása szellemi és társadalmi életük jelenségeiről. Számos német és osztrák munkatársa volt: *Gruffer*, *Castelli*, *Eyb* báró, *Schiessler*, *Seidl*, *Frankl*, *Feuchtersieben* báró s. Általános érdekű cikkeket hozott. A legnagyobb fontossággal a magyar vonatkozású cikkek bírtak, melyek a legkiválóbb hazai német írók, mint *Rumy Károly György*, *Csaplovics János*, *Meltzer Jakab*, *Schedel (Toldy) Ferenc*, *Majláth János* gróf, *Mednyánszky Alajos* stb. tollából kerültek ki. Számos magyar irodalmi munka fordítása is megjelent a lapban; *Petz Lipót* fordításai emelkednek ki ezek közül leginkább.

Az *Iris* zsidó munkatársai közül elsősorban *Hugó Károlyt*⁴⁷ kell említenünk. Ritkán írt újságokba; tulajdonképeni munkaköre, amely nevét híressé tette, a drámairodalom volt. A francia, majd pedig az osztrák romantika szellemében írott drámáival első helyre küzdötte fel magát a hazai német drámaírók közt. Írói pályafutását a líra terén kezdte meg. Költeményei közül egynehány megjelent az *Iris*-ben (1826—27), egy verse pedig *Kertbeny Károly-nak* 1846-ban, Lipcsében kiadott gyűjteményes munkájában, a *Jahrbuch des deutschen Elementes in Ungarn*-ban.

Az *Iris* megszűntetése (1828) után Rosenthal részt vett a *Spiegel, oder Blätter für Kunst, Industrie und Mode* (később *Blätter für Kunst, Eleganz und Mode*) c. hetenként kétszer megjelenő folyóirat megalapításában. Részt vett a lap szerkesztésében is, eleinte mint belső munkatárs, majd az addigi nyilvános szerkesztő: *Wiesen Ferenc* halála napjától (1841 február 10) társtulajdonosa és — a nyilvánosság előtt is — szerkesztője lett a lapnak.⁴⁸

A hazai német folyóiratok között egészen kimagasló helyen áll a *Spiegel*. Ugyanazzal a céllal indult meg, mint az *Iris* és mint általában az összes hazai német időszaki iratok. Nagy terje-

⁴⁶ Tudományos Gyűjtemény 1826, 4. füzet 120—123 l.: „Sapientia sat?”.

⁴⁷ Igazi nevén Bernstein Fülöp.

⁴⁸ *Spiegel* 1841, 11. és 20. sz.

dehne és hosszú fennállása (1852-ig jelent meg) azt bizonyítják, hogy igen nagy elterjedettségnek örvendett. Kis elbeszéléseket, novellákat, útleírásokat, költeményeket, anekdotákat, színházi jelentéseket, elszórt gondolatokat, a legújabb eseményekről szóló híradásokat, divatjelentéseket stb. tartalmazott. Külföldi munkatársai közül *Seidlitz* működött a leggyakrabban közre; hosszú éveken át az ő prologusaival nyíltak meg az új évfolyamok. Seidlitzen kívül a lap munkatársai közé tartoztak csaknem az összes, már az *Iris*-sel kapcsolatban említett osztrák írók, majd pedig, a 30-as és 40-es évek között, amikor a *Spiegel* az ifjúnémet eszmék szószólójává vált (nemzetközi érdeklődési kör, demokratikus érzület) az ifjúnémet írók legtöbbször is. 1832-ben bocsátotta ki Rosenthal a *Spiegel* első melléklapját: *Schmetterling. Ein Flugblatt für Theater, Literatur und Tagesinteresse herausgegeben* cím alatt (megjelent 1840-ig). 1836-ban ugyancsak a *Spiegel* melléklapjaként a *Pesther Handlungszeitung* (megjelent 1848-ig) jelent meg. Ez utóbbi, amint az a néhány meglévő számból látható, kizárólag kereskedelmi és ipari kérdésekkel foglalkozott és így irodalmi szempontból közömbös. — A *Spiegel*-nek és melléklapjainak további (1836-tól való) fejlődése a hazai német sajtóban érvényre jutó újabb szellemi áramlatok jegyében folyt le és így ennek tárgyalásához később kell visszatérnünk.

A hazai német időszaki sajtóban a legközelebb fellépő zsidó újságszerkesztő dr. *Saphir Zsigmond*, Saphir Móric Gottlieb unokaöccse volt. Az orvosi hivatást választotta, azonban csaknem egész életét az újságírásnak szentelte. E téren 1820-tól élete végéig (1866) csaknem megszakítás nélkül működött, úgy is mint újságíró, úgy is mint szerkesztő. Újságírói pályáját a *Pannonia*-ban kezdte meg. *Eschen Adolf* néven⁴⁹ lírai költeményeket írt. Számos francia novellát fordított németre és ugyanolyan stílusban ő maga is írt novellákat. (A *Pesther Tageblatt* és az *Ungar* közölte őket.) E novellákkal az érdeklődés általános irányát szolgálta; az akkori olvasóközönség ugyanis a hazai németnyelvű elbeszélőirodalom szegényes volta miatt előszeretettel olvasta a francia és angol novellairódalom termékeit. Ez a körülmény adja annak a jelenségnek a magyarázatát, hogy a folyóiratokban oly nagy számban jelentek meg fordítások. Bírálataiban és néhány humorisztikus cikkében Saphir

⁴⁹ Pannónia 1820, 103. sz.

Zsigmond szemmel láthatólag Saphir Móric Gottlieb hatása alatt állott. — Szerkesztői tevékenységét a *Pesther Tageblatt, Zeitschriftliches Organ für Wissen, Kunst und Leben* című napilapnál kezdte meg. Ez volt az első naponként megjelenő szépirodalmi („Belletristisch-encyklopädisches”) lap. 1839—1845-ig jelent meg, mindvégig Saphir Zsigmond szerkesztette és igen nagy elterjedtségnek örvendett. Programja volt: „Alles was inner- und ausserhalb der Grenzen unseres Vaterlandes das Reich der Geister und Kräfte bewegt, gediegener und umfassender als es bisher geschehen, mittheilen, dem Auslande aber von den erfreulichen Ergebnissen unserer schwungkräftigen Bemühungen in dem allgemeinen Vervollkommnungsdrange europäischer Zivilisation nicht zurückzubleiben, laut und lauter, unmittelbare und unverfälschte Kunde zu geben”.⁵⁰ A kor legmodernebb lapjai közé tartozott tehát. Tartalma igen gazdag volt. Foglalkozott mindazon kérdésekkel, melyekkel egy szépirodalmi lapnak foglalkoznia kell és különösen nagy súlyt fektetett a magyar vonatkozású cikkekre, melyek közül a *Frankenburg* vezette állandó rovat: *Feuilleton magyarischer Erheblichkeiten* emelkedett ki, továbbá *Steinacker Gusztáv Vilmos, Frankenburg Adolf* és *Klein Hermann* fordításai a magyarból. A feljebb emiitettek kivül a lap munkatársai voltak: *Frankl, Seidl, Gerle, Dingelstädt, Castelli, Koch, Rummy, gróf Majláth, Beck Károly, Saphir Móric Gottlieb, Kompért Lipót, Neustadt Adolf* stb. A munkatársak nevei is bizonyítják, hogy a lapot vezérlő szempontok valóban a „korszellemének megfelelőek voltak (amint ezt Saphir Zsigmond számos bejelentésében („Ankündigung”) nyomatékkal hangoztatta.) A *Pesther Tageblatt* 1845 március 29-én megszűnt megjelenni. Megszűntének érdekes háttere van. Saphir Zsigmond magánszerződésbeli viszályba keveredett kiadójával, Heckenast Gusztávval s lapja ennek folytán nem jelenhetett meg. Folyamodványt nyújtott be ez ügyben a Helytartó Tanácshoz, amely azt további véleményezés végett a Központi Könyvbíráló Főhivatalnak nyújtotta át. Ez, a szerkesztő és kiadója közötti polgári perre vonatkozólag nem nyilvánított véleményt, a lap további megjelenését azonban ettől eltekintve is ellenezte. így nyilatkozott:

„Mi illeti a folyamodó kérelmének azon részét, miszerint a *Pesther Tageblatt* című szépirodalmi lap további kiadhatására neki

⁵⁰1. Saphir Zsigmond levele Horváth Istvánhoz. (Magyar Nemzeti Múzeum kéziratárában.)

engedelem adassék; minthogy Budapesten — a hasonló nevű és tartalmú 3 magyar folyóiratot nem is említvén — ugyan e körben már úgyszólván két német lap, úgymint az *Ungar* és a *Spiegel* működnek, sőt a legújabban keletkezett és részben szinte Heckenast Gusztáv által kiadott *Pesther Zeitung* is a politikai tudósítások és értekezéseken kívül egyik rovatában, az u. n. *Feuilleton*-ban hasonlólag szépirodalmi dolgozatokat és beszélyeket közölnek s eképp a németajkú közönség e részbeni igényének főleg is meg volna felelve; — sem szükségesnek, de a napi irodalom aránytalan növekedésének a komolyabb tudományokra máris csökkentőleg ható befolyását tekintve, kívánatosnak se látja a készszolgálatú Könyvbíráló Főhivatal: hogy a megszűnt *Pesther Tageblatt* újra felélesztessék és a folyamodóra átruháztassék. Többire ezen készszolgálatú Könyvbíráló Főhivatal Császári Királyi Fenséged kegyelmébe s Főméltóságú Magyar Királyi Helytartó Tanács kegyelmébe ajánlott marad. Császári Királyi Fenségednek

Főméltóságú Magyar Királyi Helytartó Tanácsnak alázatos szolgálai:

Budán, Pünkösdi hó 31-én. 1845. Aláírások.⁵¹

A *Pesther Tageblatt* az első lap, amelyben *Beck Károly*, a hazai német lírikusok egyik legkiválóbbja, akinek nevét a hír ekkor már szárnyra kapta, a sajtóban is a nyilvánosság elé lépett. Beck Károly ifjúsága éveit, a hírt, az elismerést keresve, a külföldön töltötte. Magyarországra honvágytól űzve tért vissza 1841-ben, *Jankó, der ungarische Rosshirt* című, a magyar népeletről vett epikus költeményének megjelenése után. Amikor *Klein Hermann* 1842-ben kiadta a *Der Ungar* című szépirodalmi folyóiratát, Becket főmunkatársául nyerte meg. Az a hívös fogadtatás, amelyben a magyar irodalom képviselői fogadták, a mély csalódottság érzését ébresztették Beckben és nemsokára közölte a nyilvánossággal, hogy különféle okokból kénytelen az Ungarban való közreműködésének végét vetni.⁵² Nemsokára újból elhagyta Magyarországot. Magától értetődő, hogy szépirodalmi lapok, mint a *Der Ungar*, *Der Spiegel*, *Pesther Tageblatt* figyelemmel kísérték költői munkásságát és néhány költeményét karakterisztikus, vagy időszerű mivoltuknál fogva közölték.

⁵¹ 1. Orsz. Levéltár. Helytartó Tanácsai osztály: Depart. Revisio Librorum. 1845. Fontes. 11. Positio 44, 45, 91, 132.

⁵² *Pesther Tageblatt*, 1842, 40. sz.

A 40-es évek felé három csehországi zsidó író: *Neustadt Adolf*, *Kompért Lipót* és *Heller Izidor* kezdte meg munkásságát a magyarországi németnyelvű időszaki sajtóban. Mind a hárman koruk legmodernebb írói közül valók voltak, a korszellemtől áthatottan írtak.

A legjelentősebb tevékenységet *Neustadt Adolf* fejtette ki közülük. Újságíró és szerkesztő és mint olyan, kilenc éves magyarországi tartózkodása alatt vezető egyéniség volt. Prágai régiségkereskedő fia volt. Korán kikívánczolt hazája szűk keretei közül, bécsi és lipcsei lapok tudósítója lett, 1837-ben véglegesen Bécsbe költözött, ahol Bäuerle és Saphir foglalkoztatták. Politikai vonatkozású cikkei miatt „consilium abeundit kapott és gyalog kellett átlopakodnia a magyar határon. Ezidőtájt nem is sejtette még, hogy magyarországi tartózkodása kilenc esztendőre fog húzódni. A pozsonyi *Pannónia-bm* megjelent cikkei feltűnést keltettek. *Schaiba Adolf* az akkori szerkesztő azonnal állandó munkatársául akarta megnyerni, Neustadt azonban Pestre utazott, ahol Saphir Zsigmond *Pesther Tageblatt-jával* működött. 1841-ben átvette a pozsonyi *Pannónia* szerkesztését (miután már néhány hónapon át a lap *Feuilleton* című rovatának vezetője volt), majd pedig néhány hónap múlva a *Pressburger Zeitung* vezetését is.⁵³

A pozsonyi *Pannónia* 1837-ben indult meg, mint a *Pressburger Zeitung*” szépirodalmi melléklapja. Neustadt 1841 augusztus 6.-án vette át szerkesztését. Mindjárt fellépésekor hírüladta, hogy a lapot teljesen új szellemben kívánja vezetni. Véleménye szerint a lap addigi szépirodalmi része a „Literatur der faden Tändeleien” visszhangja volt. Ezen változtatni akar: „Es wird nicht mehr genügen den Hans die Liesl lieben zu lassen, oder stets in den Gehirnkasten Anderer einzugreifen und ihre Gedanken als Gemeingut zu betrachten.”⁵⁴ A „régí jó idők” irodalmával szembeállítja az ifjú irodalmat, amelynek nevében elsősorban a hazai Írókhoz fordul. A *Pannónia* addigi alcíme: *Ein Welt- und Zeitgemälde*, célja pedig ennek megfelelőleg a nagyvilág eseményeiről való számotadás volt. Neustadt ezzel szemben a lapot magyar tárgyak szószólójává akarta tenni, mert: „Eine Pflanze ohne Boden kann nicht gedeihen”. Rövid elbeszéléseket, novellákat, különböző tárgyú cikkeket (történelmi tárgyúakat, útleírásokat, közgazdasági cikkeket

⁵³ Wurzbach: Biographisches Lexikon. XX. 229. II.

⁵⁴ *Pannónia* 1846, 63 sz. „Antrittswort”.

stb) humoreszkeket, költeményeket, színházi és irodalmi bírálatokat, polemikus cikkeket, irodalmi revüt (fővonatkozással a magyarországi irodalomra) közölte. A lap főmunkatársai Neustadton kívül, *Dux Adolf* (1844-től), *Zerffi Ignác* és *Weyl József* voltak. Az ő cikkeiken kívül az igen jó hírnévnek örvendő lap majdnem az összes, az újságírás-irodalomban szereplő magyar, osztrák és német író írásait is hozta. Neustadt különösen büszke volt a lap „originális” cikkeire (olyan cikkek, amelyek a lapban jelentek meg először), melyek a nehéz irodalmi viszonyok ellenére is (unter Umständen, wo der literarische Zufluss oft vertrocknet⁶⁵) gyakoriak voltak. — Ilyen szellemben vezette a lapot 1848 márciusáig, amikor az odáig kimondottan szépirodalmi lap a napi események hatása alatt kizárólag politikai események szószólójává lett.

Az 1764 óta fennálló *Pressbürger Zeitung* Neustadt vezetése alatt politikai szerv volt. Célja volt Magyarországot „mint amilyen és mint amilyennek lennie kellene” ábrázolni, az olvasóközönséget az ország politikai állapotáról tájékoztatni és a külföldi eseményekről részletesen beszámolni. Neustadt a haladás szellemében vezette a lapot. A cenzúra, ahol csak lehetett, akadályokat gördített elébe. Az udvari kancellárius: *Apponyi György* gróf, azzal fenyegette meg Neustadtot, hogy „more patrio” elbánásban részesíti, ha magatartását meg nem változtatja. *Széchenyi* azonban vele együtt küzdött,⁶⁶ a közvélemény is mellette volt és az ő lapja volt az első, amely 1848 március 16.-án cenzúramentesen jelenhetett meg.

Neustadt nemcsak szerkesztői minőségben tevékenykedett. Cikkei — az aphorisztikus *Minutien* és egyetlen elbeszélése kivételével — a kor tényleges eseményeihez fűződtek, aktuális érdekléssel bírtak, újságírói termékek voltak tehát a szó valódi értelmében. Egyike volt az újságíró-társadalom legtekintélyesebb személyiségeinek.

Ugyancsak a véletlen vezetett egy másik cseh újságírót: *Kompért Lipót*-ot Magyarországra. A magyar pusztája egy leírása annyira felcsigázta érdeklődését, hogy 1840-ben Magyarországra jött, megismerkedett Neustadttal és körével s oly jól érezte magát új környezetében, hogy — Neustadt esetéhez hasonlóan — rövidre szánt magyarországi tartózkodása hosszú éves ittidőzésre növeke-

⁶⁵ Ankündigungen der Pannónia 1847.

⁶⁶ Wurzbach: Biogr. Lexikon XX. 299 II.

dett. Kompért szoros vonatkozásban állott Hartmann Lipóttal és Frankl Lajos Ágosttal s „ifjúnémet” eszmék képviselője volt. *Reisebilder aus Ungarn* című leírásai közül egynehány a *Pannónia-ban* jelent meg; felkeltették Andrassy György gróf figyelmét, akinek házában azután a fiatal, a münchengrätzi „Judengasse”-ből származó író évekig élt házitanítói minőségben. Útleírásain kívül Kompért néhány novellát és színikritikát is közölt a *Pannóniában* és a *Pesther Tageblatt-ban*. 1848 után Bécsben folytatta munkásságát.

Neustadt pozsonyi köréhez és munkatársaihoz a már emiitetteken kívül még *Heller Izidor*, *Rosenberg Lipót*, *Dux Adolf*, *Einhorn Ignác*, *Zerffi Gusztáv* tartoztak. Állásfoglalásuk és jelentőségük szerint fog szó esni róluk a továbbiakban.

Zsidó férfiú: *Klein Hermann* alapította 1842-ben a *Der Ungar* c. napilapot. Ezidőtájt emelkedett éppen a magyar nemzeties érzület minden egyéb fölé a hazai német irodalomban. A *Der Ungar* volt ez érzület legkimagaslóbb szószólója. Klein Hermann hét éven át kiváló érdemeket szerzett a lap szerkesztése körül. Megindításakor nagy nehézségekkel kellett megküzdenie. A magyar nemzeti érzülettől áthatott közvélemény rossz szemmel nézte újabb német lapok alapítását. Kleint gyakori támadások érték. Védekezés helyett nagy gonddal és szigorral látott terve megvalósításához: lapját kizárólagosan hazai tárgyak szervévé tenni. Hogy ez mennyire sikerült, arra nézve igen jellemző az a körülmény, hogy a szerkesztőség a hazai németajkú lakosság ismételt panaszára: „*Der Ungar* trete dem *deutschen* Interesse feindlich entgegen”, jónak látta az ellenpártot megnyugtanni: „*Der Ungar* fördert alles Würdige und Erhebliche, das im gemeinsamen Vaterlande in sozialer, wie literarisch-artistischer Beziehung von der Völkerschaft nicht ungarischen Idioms hervorgebracht wird, zu Tage”.⁵⁷

Valóban majdnem kizárólag magyar vonatkozású cikkeket (vagy írók, vagy pedig tárgyak folytán magyar vonatkozásúakat) találunk a lapban. A *Feuilleton* és a *Salon für Theater, Kunst und Literatur* című állandó rovat is majdnem kizárólag hazai kulturális eseményekkel foglalkozott. A *Welttelegraph* pedig gondoskodott arról, hogy a művelt olvasó a nagyvilág eseményeiről is kellőképen tájékozva legyen. A főmunkatársak vagy magyar származású

⁵⁷ *Der Ungar* 1847, 243 sz.

német írók (mint *Beck Károly*, *Beck Vilmos*, *Kornfeld Viktor Móric*, *Saphir Zsigmond*, *Dux Adolf*, *Falk Miksa*) vagy pedig idegen származású írók voltak, akik hosszabb ideig éltek Magyarországon (mint *Mahler Móric*, *Heller Izidor*). Ez írók cikkein kívül természetesen számos más író munkáit is közölte az *Ungar*.

1845-ben az Ungar-nál kezdte meg újságírói tevékenységét a bécsi származású humorista író: *Mahler Móric*. A lap állandó színikritikusa volt és *Murmeleien* és *Bitleres und Süsses* címek alatt közzétett humorisztikus-szatirikus megjegyzéseivel gyakran szerepelt. Novellákat is írt. Saját maga jellemezte őket a legjobban: „Ich schäme mich dieser herzzerreissenden Schwermut, dieser überwältigenden Gemütsfülle”.⁶⁸ — Alig két esztendő múlva Mahler megvált a laptól.

Az *Ungar* Mahler után következő főmunkatársa *Heller Izidor* volt. Ugyanazon körhöz tartozott mint Kompért Lipót. 1846-ban került Magyarországra és főképen a novellairodalom terén működött. Az 1848 március 21.-től július 1-ig megjelenő *Morgenröthe* című lapban mind szépirodalmi mind politikai cikkeivel a túlzott haladás álláspontját képviselte, amiért azután Magyarországot néhány hónap leforgása alatt el kellett hagynia.

Ugyancsak az Ungarban jelent meg *Beck Vilmos-nak* (Beck Károly öccsének) néhány novellája. Beck Vilmos hivatása szerint rajzoióművész volt ugyan, de 1846—47-ben szépirodalmi téren is szerepelt. 1846-ban *Der Zeitgeist* című lapot adott ki, amely állítólag kora egyik legjobb humoros folyóirata volt.⁵⁹ A lapnak egyetlen száma sem maradt meg. A Tudományos Akadémia kéziratárában őrzi a programját: *Vorangehendes Maulgesperre über Dinge, worüber Andere Mund und Augen aufsperrern werden*. Egyetlen célja a felvidítés, szórakoztatás volt s Beck Vilmos, festő létére különös súlyt kívánt fektetni művészi illusztrációkra.

A magyar szellem mind nagyobb fellendülése a *Spiegel*-ben is visszhangra talált. A 40-es évek óta fokozottan magyar nemzeties törekvések nyilvánultak meg benne (számos magyar költemény és elbeszélés fordítása, Falk Miksa cikksorozata a magyar szépirodalomról és újságírodalomról stb.). A lap évről-évre terjedelmesebbé

⁶⁸ Ungar 1835, 255 sz. „In Pesth vor 10 Jahren und jetzt.”, v. M. Mahler.

⁶⁹ Szinyeyi: Magyar Írók Élete és Munkái. Budapest, 1891. I. 735. 1

vált, különösen a szépirodalmi része. Tartalmi gazdagságával egyik lap sem tudott versenyre kelni. Nem is meglepő ez, ha tekintetbe vesszük, mennyire egységes, következetes s programmszerű vezetés alatt állott.

1833-ban kezdte meg újságírói működését három férfiú, akik később mind a magyar, mind a német újságírodalomban és szépirodalomban is, nagy érdemeket szereztek. Alig érte el közülük egy is a huszadik évét ez időben; ifjú tehetségük azonban ígéret volt, amelyet későbben fényesen beváltottak. *Dux Adolf-ról*, *Einhorn Ignác-ról* és *Falk Miksá-ról* van szó.

Dux Adolf Neustadt pozsonyi köréhez tartozott. 1843-tól kezdve gyakran jelentek meg írásai a *Pannonia-ban* és a *Pressburger Zeitung-ban*, amely lapok szerkesztését is ellátta néha (így 1845 augusztusában, Neustadt távolléte alatt). Magyar költemények német fordításait, önálló költeményeket, aforizmákat s néhány kisebb novellát írt és vezetője volt a *Streifzüge aus Ungarn* és *Vaterländische Zustände* című állandó rovatoknak. Különösen érdekesek Duxnak a hazai magyar és német irodalom közötti polémiákról írott cikkei, amelyeket szigorú és tárgyilagos kritikai nézőszögből írt meg. 1848-ban tudósítója lett a politikai irányzatú *Pressburger Zeitung-nak*. Ugyancsak 1848-ban megjelent néhány, a szabadság szellemében írott költeménye a *Morgenröthe-ben*.

Einhorn Ignác az időszaki sajtó legtehetségesebb írói közé tartozott. írói tehetségével, melyet a szabadságharcban való odaadó résztvétele miatt a külföldön kellett érvényesítenie, sokban járult hozzá Magyarország megismertetéséhez a külföldön. Érdemét növeli, hogy ezt a legjelentősebb, — a francia sajtó útján tette.⁶⁰ Neustadt Adolf — akinek pozsonyi körében Einhorn élt — vezette a zsrnalisztikához. Neustadt közölte először a *Pannonia-ban* Einhorn aforizmáit, *Gedanken und Gefühle* című komoly és *Gelsen* című szatirikus apró Írásait és tudományos közleményeit, amelyek az alig húsz esztendő fiatalember feltűnően nagy tudásáról, széles látóköréről tettek tanúbizonyságot. Fontos szerepet töltött be Einhorn Ignác 1848-ban a *Der ungarische Israelit* című lap megalapításával.

A későbbi években oly híressé vált *Falk Miksa*, akinek jellemét és tehetségét Széchenyi és Erzsébet királyné is oly nagyra becsül-

⁶⁰ Reich: Beth El: Ehrentempel verdienter ungarischer Israeliten. Pesth, 1859. 428. 1.

ték, hamarosan felfelé ívelő pályáját ugyancsak a hazai németnyelvű időszakai sajtóban kezdte meg. Alig 15 éves korában önálló kenyérkeresetre utalva, a *Spiegel-ben* lépett a nyilvánosság elé. Itt jelentek meg magyar költői és prózai munkákból készített fordításai, 1846-tól kezdve a pesti német színház előadásairól szóló kritikái és az általa vezetett *Press-Zeitung* című rovatban, híradásai a magyarországi irodalmi eseményekről. Valóban jelentőségteljes tevékenységet csak a későbbi években folytatott úgy a hazai magyar és német, mint a külföldi időszakai sajtóban.

Ugyanezen időben igen ismertté vált *Zerffi Gusztáva* Újságírói minőségben 1846—48-ig működött. A politikai, társadalmi és irodalmi életre vonatkozó, meglehetősen élehangú, szatirikus megjegyzései a *Schmetterling-ben* és a *Pannonia-ban* jelentek meg. Jól beszélt magyarul és fordítói minőségben is gyakran szerepelt úgy az időszakai sajtóban, mint önállóan megjelent fordításaival.⁶² Színkritikái éles, kíméletlen és gyakran rosszindulatú hangjakkal keltek feltűnést; gyakran támadták meg miattuk. Kevésszámú novellái szentimentális hangúak; így kívánta ezt a tömegizlés; ennek hódolt Zerffi, aki megelégedett a könnyen kivívott babérokkal. A politikában a szélsőséges haladás képviselője volt. Bizonyítják ezt 1848-ban irt költeményei (megjelentek a *Spiegelben*) és 1848-ban, az ő vezetése alatt álló *Spiegel* politikai irányzata.

Az eseményekben gazdag 48-as esztendő nagy élénkséget vitt az időszakai sajtóba is. Úgyszólván egyik napról a másikra új lapok keletkeztek, amelyek mind a napirenden lévő politikai kérdések szolgálatában állottak. A már régebben meglévő lapokban sem maradhattak visszhang nélkül a jelentőségteljes napi események. Az e munkában tárgyalt lapok közül a *Spiegel* 48-ban is hű maradt elveihez. Szépirodalmi folyóiratnak indult és e jellegét még a legmozgalmasabb napokban is megtartotta. Egyes állandó rovatok, mint a *Korrespondenz* és a *Lokalbemerker* a napi eseményekkel foglalkoztak ugyan, de ezeken és néhány alkalmi költeményen kívül, a lapban szó sem esett a politikáról. A *Spiegel* a mérsékelt politikai irányzat szószólója volt; 1848-ban⁶³ *Reefe Hermann* egy költeményét hozta: *Zur allerhöchsten Geburtsfeier*

⁶¹ Tulajdonképpen Hirsch Gusztáv.

⁶² Önálló fordításai közül a legfontosabb Kossuth műveiből készített fordítása.

⁶³ 32 sz.

Seiner kaiserlich-königlichen Majestät Ferdinand (den 19. IV 1848.) Rosenthal Sámuel, a szerkesztő, tehát joggal írhatta: „Übrigens werden wir die Bahn des besonnenen Fortschrittes, der gesetzlichen Freiheit und Ordnung, der Wahrheit, der Solidität und des Anstandes nicht verlassen”.

A 48-ban igen nagy számban megjelenő politikai lapok közül a *Der Telegraph. Volksblatt für Politik und Tagesinteressen* (megjelent 1848. július-október) szintén *Rosenthal Sámuel* szerkesztésében jelent meg. A lap állandó felirata: *Freiheit, Wahrheit* volt, a forradalmi eszmék szolgálatában állott és kizárólag politikával foglalkozott. Rosenthal Sámuel 1848 szeptember 27-ig vett részt a hazai német zszurnalisztikában; azután Bécsbe távozott. Szerkesztői tevékenysége szép eredményekhez vezetett; a *Spiegel*, vezetése alatt egyike lett a legtekintélyesebb folyóiratoknak. Sok éves működése alatt, gyakran súlyos nehézségekkel küzdve, sikerült elérnie azt, hogy lapjai az időszaki sajtótermékekkel szemben támasztható követelményeknek mindig megfelelték: időszerűek és amellett magas színvonalúak voltak.

1848 októberében alapította dr. *Saphir Zsigmond* a *Der wahre Ungar, zeitschriftliches Organ für politische und soziale Interessen*⁶⁴ című napilapot; ez is egyike volt a 48-as esztendő számos, a szabadság szellemében született, rövidéletű lapjainak. — Ugyancsak 1848 októberében *Saphir* dr. átvette Rosenthal Sámueltól a *Spiegel* szerkesztését és ugyanebben az időben belső munkatársként az *Ungar* szerkesztésében is közreműködött. A *Spiegel*, melyet 1852-ig szerkesztett, vezetése alatt politikai és szépirodalmi lappá lett; szépirodalmi részét azonban erősen háttérbe szorította a politikai.

1848-ban az odáig szigorúan szépirodalmi *Ungar* politikai irányzatot vett fel. 1848 júliusától a következő címet viselte: *Der Ungar. Zeitschriftliches Organ für politisches Interesse, Kunst, Eleganz, Literatur, Theater und Mode*, majd pedig szeptembertől kezdve: *Der Ungar. Allgemeine Zeitung für Politik, und Belletristik*. Ez időben *Klein Hermann* csak segédszerkesztője volt a lapnak, a felelős szerkesztő *Zerffi Gusztáv* volt.

Klein Hermann egyébként szomorú sors áldozatává lett. 1848 április 19.-én a pesti csöcselék ugyanazokat a borzalmas tetteket vitte véghez, mint amelyek néhány héttel azelőtt Pozsony város

⁶⁴ Megjelent az év végéig.

zsidónegyedében játszódtak le. A néptömeg fenyegetőleg vonult az *Ungar* szerkesztőségének ablakai alá és csak a nemzeti őrség hős kapitányának: Rottenbillernek volt köszönhető, hogy Klein Hermann élete áldozatul nem esett. Ez események a közvélemény teljes megbotránkozását hívták elő. „Haben wir eine Pressfreiheit, oder haben wir keine” írja a „*Temesvarer Zeitung*”⁶⁵ és nyíltan harcra lázít ama sötétlelkűek ellen, akik néhány héttel azelőtt Neustadtot, most pedig az Ungar derék szerkesztőjét „der sich stets durch Patriotismus und unumwundene Wahreitsliebe auszeichnete” hivatala elhagyására akartak kényszeríteni. Ez események lezajlása után Klein Hermann segédszerkesztői minőségben működött még néhány hónapig a lapnál, nemsokára azonban az *Ungar* lapjain búcsúzott a hazai olvasóközönségtől.⁶⁶ Végérvényesen távozott és Bécsben dolgozott tovább.

Hasonló sors érte néhány héttel korábban *Neustadt Adolf-ot*. Zsidó önérzettől mélyen áthatott férfiú volt Neustadt és amidőn 1848 márciusában ama ismert sajnálatos események játszódtak le, barátai joggal féltették az olyan nagyon népszerű férfiú életét. Kilenc esztendei virágzó munkásság után Neustadt titokban volt kénytelen Pozsonyt elhagyni. *Bángya János* és *Weyl József* voltak utódai a szerkesztőségben. Ők vettek bucsúí Neustadtól a nagyközönség nevében. Búcsúszavaik talán valamelyest elégtételt nyújtottak neki; többek között ezt írták: „Verzeihe du edler Jude uns Christen, nach dem Worte, welches einst der Heiland am Kreuze sprach: vergib ihnen Herr, denn sie wissen nicht, was sie tun”. Az események érthetően kínosan érintették Neustadtot. Hetek múlva intézett csak néhány búcsúszót olvasóközönségéhez⁶⁷ és Magyarországra nem tért többé vissza.

1848-ban jelent meg az első, a hazai zsidóság érdekeinek szentelt lap: *Der ungarische Israelit*. *Einhorn Ignác* alapította, aki az időben rabbijelölt volt és mint ilyen, sokat foglalkozott a zsidóságra vonatkozó kérdésekkel. 1848 április 15.-én indította meg a lapot és új vezéreszmékkal lépett benne a nyilvánosság elé, a hazai zsidóság életének további fejlődésére vonatkozólag. Három cél lebegett szemei előtt: a hazai zsidóság politikai, társadalmi és

⁶⁵ Ungar. 1848, 10 A sz.: „Wird das einem gewissen Jon. Nepomuk Swoboda recht sein?”

⁶⁶ 1848. 212. sz.

⁶⁷ Ungar 1848, 22. sz.

vallási életének a haladás szellemében való újjáalakítása. Törekvéseinek politikai célja az emancipáció volt. A pillanat éppen kedvezett az érte való küzdelem megindításának. Az előítéletek, az önkény, az igazságtalanság láncai megtörttek — úgymond —; a szó szabadsága is megadatott. Ilyen körülmények között mi sem áll útjában annak, hogy a zsidóság Petőfi szavait: „Most vagy soha!” magára ne vonatkoztassa és a tett mezejére ne lépjen. Társadalmi téren a pályaválasztás lehetőségeinek kibővítését és a nevelés módjának az asszimiláció szellemében való átalakítását tűzte ki Einhorn lapja céljául. A vallási életre vonatkozó terve a vallási szertartások újjáalakítása volt, az idő követelményeinek, a korszellemnek megfelelően. 1848 október 1-én a lap már meg is szűnt. Einhorn a következőkkel indokolta ezt: „Bei dem regen Interesse, das die allgemeinen Angelegenheiten beanspruchen, muss jedes Sonderinteresse in Hintergrund treten. Der ungarische Jude hört auf in diesen bewegten Zeiten sich als Jude zu fühlen, er ist in Zeiten der Gefahr Ungar mit Leib und Seele”.⁶⁸

A szabadságharc utáni szomorú időkben a szellemi élet szinte megbénult az országban. A kormány Ausztria centralizációs törekvéseinek érdekében fokozottan szigorította a cenzúrát, ilyen körülmények között az irodalmi élet lassan halódott.

A zsidó újságírók, akik — amint láttuk — a szabadságharcot megelőző években nyíltan a magyar nemzeti törekvések szolgálatába szegődtek, kénytelenek voltak tevékenységüket erősen lefokozni. így történt, hogy odáig olyan gazdag tevékenységük, amely a szabadságharc idején érte el a tetőfokát,⁶⁹ teljesen elszegegyedett.

Legnagyobb részük, — azok, akik hivatásos zszurnalisták voltak — a külföldön folytatta tevékenységét. Külföldi irodalmi működésük lehetősége mindenképen megléven⁷⁰ már a hazai németnyelvű időszakai sajtóban való részvételük kezdete óta, egyesek (*Saphir Móric Gottlieb, Beck Károly, Beck Vilmos, Hugó Károly*) Magyarországról külföldre mentek, mások viszont (*Neustadt, Kompért, Mahler, Heller*) a külföldről jöttek Magyarországra. Amint ezt feljebb, az egyenkénti ábrázolásból már láttuk, ki a szükségtől — rendőri, vagy egyéb hatóságoktól — üzve (pl. *Saphir, Neustadt*),

⁶⁸ Der Ungar. Neue Folge 1848, 10. sz.

⁶⁹ L. lejjebb a statisztikai kimutatást.

⁷⁰ lásd 19 II.

ki pedig a fokozott érvényesülési lehetőségeket keresve (pl. *Beck Károly, Hugó Károly*) működött az idegenben, ami annál is inkább érthető, mert ezidőben már majdnem mindenütt, ahol élénkebb irodalmi élet folyt: Bécsben, Berlinben, Prágában, Königsbergben, Lipszében, Hamburgban egyaránt⁷¹ megtalálták azokat a — többnyire zsidó — szabadelvű irodalmi köröket, amelyek nekik mindenben megfelelték és működési lehetőségeket adtak.

A zsidó-német zsurnaliszták száma fellépésüktől kezdve így alakult: 1819: 3 (Saphir, Kornfeld, Rosenthal); 1820: 4 (u. a. + Oppenheim); 1821: 5 (u. a. + Saphir Zs.); 1822: u. a.; 1823: u. a.; 1824: u. a.; 1825: u. a.; 1826: 6 (u. a. + Hugó Károly); 1827: u. a.; 1828: u. a.; 1829: 7 (u. a. + Weil Fülöp); 1830: u. a.; 1831: u. a.; 1832: u. a.; 1833: 8 (u. a. -f Horovitz Lipót); 1834: u. a.; 1835: u. a.; 1836: u. a.; 1837: u. a.; 1838: u. a.; 1839: 9 (u. a. + Beck Károly); 1840: 10: (u. a. + Neustadt A.); 1841: 11 (u. a. -j- Kompért); 1842: 16 (u. a. -f- Mahler, Heller, Klein Roseberg, Beck V.); 1843: 19 (u. a. + Dux, Einhorn, Falk); 1844: u. a.; 1845: 20 (u. a. +Zerffi); 1846: u. a.; 1847: u. a.; 1848: 23 (u. a. + Szarvady, Herzl Zs., Korn); 1849: 3 (Rosenthal, Kornfeld, Beck K.); 1850: 1 (Rosenthal); 1851: 2 (Rosenthal + Saphir M. G.); 1852: u. a. 1853: 0. Számarányuk természetesen nem jelöli egyben munkásságuk arányát is; 1848-ban pl. csak 3-mal növekedik számuk, míg tevékenységük az előző évhez képest sokkal nagyobb arányban növekszik.

Az egyes hírlapokat és folyóiratokat illetőleg a zsidószármazású németnyelvű újságírók a következőképen oszlottak meg:

1. Teljesen zsidó kézben (zsidó alapító, zsidó szerkesztő és legnagyobb részt zsidó munkatársak) voltak: *Der Spiegel* (1828—185), *Der Schmetterling* (1836—1848), *Pesther Handlungszeitung* (1836—1848), *Pesther Tageblatt* (1839—1845), *Der Ungar* (1842—49), *Der Zeitgeist* (1848), *Der wahre Ungar* (1848), *Der ungarische Israelit* (1848), *Der Telegraph* (1848).

2. Részben zsidó vezetés alatt állottak és számos zsidó munkatárssal bírtak: *Pressburger Zeitung* („1841—48-ig Neustadt Adolf szerkesztette), *Iris* (1825—26-ig Rosenthal volt az egyik szerkesztője), *Pannónia* (1841—48-ig Neustadt Adolf szerkesztette.)

⁷¹ J. Nadler: i. m. IV. 457 l., 673 l., 135 ll., 167 ll., 189 ll.

3. Zsidó munkatársai voltak, de keresztény vezetés alatt állottak: Pannónia (1819—1822). Aehrenlese (1827—29), Pressburger Aehrenlese (1830—36), Die Biene (1830—32), Jahrbuch des deutschen Elementes in Ungarn (1846), Morgenröthe (1848). — A zsidó szerkesztők és munkatársak számarányának megállapításához, az idő szempontjából az 1819-től kezdődő éveket, a terület szempontjából pedig a pesti, budai és pozsonyi lapokat vehetjük tekintetbe. Ezeket az idő- és térbeli korlátokat, valamint a hírlapok és folyóiratok jelenlegi hozzáférhetőségét szem előtt tartva, megállapíthatjuk, hogy a legjelentősebb időszakai iratok közül csak a Vereinigte Ofner und Pester Zeitung, a Pester Zeitung, a Gemeinnützige Blätter és a Vierteljahrschrift aus und für Ungarn, maradtak teljesen zsidómentesek.

* *
*

A fentiekben megkísértem a zsidó újságíróknak a hazai németnyelvű időszakai sajtóban való tevékenységét, első fellépésüktől (1819), 1854-ig, a *Pester Lloyd* megalapításáig, főleg a külső fejlődéstörténet szempontjából vázolni.

A fejlődés menete határozott irányban történt: a vezérfonal nemcsak a zsidó újságírók törekvéseire nézve jellemző, hanem a hazai németnyelvű időszakai sajtóra és annak munkásaira általában.

Az 1819-től a 30-as évekig terjedő időszak a kialakulás korszakának tekinthető. Az e korszakban megjelent időszakai sajtótermékek az epigónszerű, a polgárság követelményeinek megfelelő, szórakoztató „biedermeier”-irodalom szellemében fogamzódtak. A 30-as évektől a 40-es évekig ifjúnémet szellem uralkodik. 1842-től fogva a mind nagyobb arányokat felvevő magyar nemzeti törekvések lépnek előtérbe. A 48-as esztendőben a nap eseményei háttérbe szorítanak minden egyebet. Forradalmi szellem érvényesül minden téren. A zsidók szélsőségesen haladó álláspontot képviselnek. A zsidó újságírók nagyrésze e korban nem marad már meg az általános emberinél, hanem jogokat, szabadságot követel a zsidóságnak elsősorban. A forradalom után bekövetkezett katasztrófa megnémította a zsidó újságírókat is.

III.

Zsidó írók szépirodalmi munkássága a magyarországi németnyelvű időszaki sajtóban.

Magyarországi németnyelvű irodalomról — bármilyen mesze időnkig nyúljanak is vissza a szálai, — mint szerves, egységes egésze csak a XVIII. század utolsó évtizedeitől kezdve beszélhetünk. Oka e jelenségnek a következő: A hazai németnyelvű irodalom nem kapcsolódott közvetlenül a nagy német irodalomba; Ausztria, helyesebben Bécs látta el a közvetítő szerepet. A Bécsben felszínre került irodalmi áramlatok határozták meg a hazai németnyelvű irodalom mindenkori irányait. Már pedig „Mátyás király óta nem volt a magyar szellemi életnek olyan középpontja, mint a XVIII. század második felében Bécs, mely éppen akkor kezdett ismét tevékenyen részesévé lenni a nyugati kultúrának”.⁷² A XVIII. század utolsó évtizedeiben Bécsből fokozott erővel ható szellemi áramlatok teremtettek tehát Magyarországon elsősorban úgy magyar-, mint németnyelvű szerves irodalmi életet.⁷³

Az alább következők Ausztria irodalmi tömegtermésének — mert a tömegnek és a tömegben irt irodalom játssza a főszerepet az időszaki sajtóban — általános irányait, rövid vázlatát fogják adni.

A XIX. század első felét szellemtörténeti ábrázolásokban igen jellemzően a „március előtti idők” („Vormärz”) vagy a „Biedermeier” korszak elnevezésekkel illetik. E két elnevezés pontosan jellemzi korát. „Vormärz” a kor politikai jellegét sejteti; „Biedermeier”, pedig a politikai események következményeit a szellemi életben. Szomorú, a politikai elnyomás minden téren megnyilvánuló hatása alatt álló korszak volt ez. Metternich „szisztemá”-ja: a szuverén jogok korlátlan fenntartása egyfelől és a nép teljes jogtalanságba való sülyesztése másfelől, ránehezedett az egész bíró-

⁷² Bleyer Jakab: Gottsched hazánkban. Budapest, 1909. 7. 1.

⁷³ Bleyer Jakab: i. ni. 6. 11.

dalomra, különösen Bécsre.⁷⁴ Ilyen körülmények hozták létre a kor egész szellemét. Elsötétültek a kedélyek: a reájuk súlyosodó nyomás a gondolat szabad szárnyalását is megakadályozta. Hosszú esztendőkön át volt ez így. Mind e körülmények az irodalomban is megnyilvánultak és így keletkezett a XIX. század első évtizedeire jellemző felfogás, amely az ideig-óraig való szórakoztatásban látta az irodalom főcélját. Ez a felfogás uralkodott az akkori osztrák irodalomban, legalább is a tömegtermésében, Ez irodalmi irány részint a romantikából táplálkozott. Természetesen a romantika elpolgáriasodott, ellaposodott visszhangjáról lehet itt csak szó. A jénai romantikusoknak *Kant*, *Fichte*, *Schelling* és *Schleiermacher* filozófiáján alapuló, elvonatkoztatott költészetéből csak külső kifejezési formákat vett át; a lényeg, amelyet e formák takartak, rejtve maradt. A romantikus vonások közül a természet szeretete, a csodás, a kísérteties, a borzongató elem, a zeneiség, a vallásos és erkölcsös érzés, a lázalmok és tébolyok, a humor és az ironia, a kalandvágy, a fantázia, az exotizmus, a borongó vágyódás, a meghasonlottság megvoltak ugyan, de öncélként, a hatás kedvéért, az őket aláfestő végtelen problémák, az egyetemességet célzó szintetikus törekvések nélkül. A heidelbergi romantikát is csak ez üres formákban ragadták meg; ami annak lényegét alkotta és, ami pozitív értékben a jénai romantika fölé emelte: a német múltért, a középkorért és a népköltészetért való rajongás, — az figyelmen kívül maradt.

A klasszikus költészetnek a tér és az idő korlátjain túlemelkedő, örökérvényű ideáljai: az általános emberi, a nemes, a jó, a szép, az eszményi, a formai és tartalombeli harmónia, a nyugalom, a nemes egyszerűség, a fennkölttség, a művészetnek öncélként való magas értékelése, csaknem teljesen elveszlek e szűk keretek között mozgó költői nemzedék számára. A klasszikus költészetnek talán csak egyetlen vonása lelhető szemmeláthatólag fel náluk: a schilleri pathosz.

Így váltak e „tömegben és tömegnek irt irodalom” fővonásaivá a lágyság, az érzelgősség, a nyárspolgáriasság,⁷⁵ előszeretete mindazon tárgyaknak, amelyek akár családias, bensőséges, akár pedig sajtyszerű mivoltuknál fogva, pongyola formájuk, gondolat-

⁷⁴ Nagl — Zeidler: Deutsch-österreichische Literaturgeschichte. Wien, 1914. II. 844. 1.

⁷⁵ Innen a „Biedermeier” elnevezés.

talanságuk ellenére, pszichológiai mélység és indokoltság nélkül is, alkalmasak voltak arra, hogy csalóka fátylat borítsanak a szomorú jelenre.

Ilyen irodalmi viszonyok uralkodtak körülbelül 1830-ig. A júliusi forradalom éve volt ez. Ennek kitörése óta a politikai érdekek minden egyebet háttérbe szorítottak. Az irodalom közvetlen kapcsolatba lépett a való élettel. A jelen, a valóság, a tett jelszavai mellett, az összes költői műfajok — amennyiben ez lényegük szerint lehetséges volt, — politikai, vagy egyéb pozitív célzatot vettek fel. Ez irány a 30-as és 40-es éveken végigvonul; irodalmi képviselőit Wienbarg után „ifjúnémet”-eknek nevezik.

I) Költészet.

A hazai németnyelvű irodalom a XIX. század első évtizedeiben legközépszerűbb termését a lírai költészet terén hozta. E korszak lírai termékei vagy önállóan epigonszerű, vagy pedig diletáns, tisztára formális verselések, amelyek semmiképpen sem közelítették meg az ezidőben virágzó német lírai költészetet. A 30-as években hangzanak csak fel erőteljesebb hangok, akkor lép csak fel néhány izmosabb tehetség a magyarországi német lírai költészet terén.⁷⁶

Fokozott mértékben vonatkozik ez a megállapítás a zsidó származású lírikusok költői alkotásaira. A zsidó nem lírikus hajlamú, Szellemi sajátosságának főösszetevői az intellektualizmus, a teleologizmus (céltudat), az energizmus, (a célok akadályt nem ismerő keresztülvitele) és a mobilizmus (mozgékonyosság).⁷⁷ Könnyen beláthatjuk, hogy e fővonások alapján a zsidó racionalizálásra, absztrakcióra hajlamos; formalisztikus; nincsen meg az érzelmiség, a személyes, a lelkiek közvetlen kifejezése iránti az az érve, amely nélkül lírai költészet el sem képzelhető. Hiába utalunk a „*Sir Hahirim*”-re: az *Énekek Énekére*, hiába a középkor legnagyobb lírikusai között említhető *Ibn Gabirolra*, vagy *Jehuda Halévire*, hiába *Heinére*, vagy a legújabb kor számos zsidó lírikusára, hiába veszünk tudomást arról, hogy zsidó „*Minnesänger*”: *Süsskind von*

⁷⁶ Pukánszky: i. m. 412 és 480 l.

⁷⁷ Werner Sombart: i. m. 323. l.

*Trimberg*⁷⁸ is volt; — mindezek kivételek. — Általános érvényűnek kell elfogadnunk azt a megállapítást, hogy a zsidó, szellemi sajtóságainak lényegénél fogva, csak közepes lírikus lehet.

Az első zsidó lírikus, aki a hazai német szépirodalmi folyóiratokban fellépett, *Saphir Móric Gottlieb* volt. Fentebb már megállapítást nyert, hogy Saphir valódi munkaköre a humorisztikus próza és a kritika volt. Nagy mozgékonyasága és könnyedsége, kissé lelkiismeretlen vállalkozó kedve arra vitték azonban, hogy valódi tehetség nélkül, a líra terén is működjék. A *Pannónia* (budai) egész *fennállási ideje* alatt közölte költeményeit. A lírai költészet összes fajait művelte. Ha nem is sok egyéniséget, mégis a legtöbb őszinteséget és aránylag a legnagyobb természetességet azokban a költeményeiben találjuk, amelyekben a humor és a szatíra — Saphir alaptulajdonságai — nyertek kifejezést; epigrammát és humoros költeményei voltak ezek.

Saphir epigrammái nagy számban jelentek meg a *Pannóniában*. Az epigrammát Lessing szellemében fogta fel; eszerint az epigramma valamely tényállás megnevezése, amelyet szellemes megjegyzés kísér; a rövidség és a pointe főjellemvonásai és fontos alkatrésze a szójáték is.⁷⁹ (Felesleges megjegyezni, hogy Saphir Lessing rendszerét tipikus epigon módjára alkalmazta csak.) Saphir epigrammáinál a felosztás alapja csakis a tárgyválasztás lehet; alaki, vagy alapfelfogásbeli változatosság nincsen bennük. Epigrammái legnagyobb része a női nem ellen irányul. Összes rossz tulajdonságait: a ravaszságot, kapzsiságot, élesnyelvűséget, hűtlenséget stb. ostromozza bennük és csak egy mentséget talál számukra: mégsem tőlük ered minden rossz:

Der Ursprung alles Bösen
Sind Männer stets gewesen.
Der erste schon gab ja von seinem Leibe
Die Rippe her zum allerersten Weibe.⁸⁰

Másirányú támadásokban sincsen hiány; orvosok, költők, rossz énekesek, színészek, hazudozók, Hány Jánosok, egyforma

⁷⁸ Adolf Bartels: *Judentum und deutsche Literatur*. Berlin, 1913. 5. 1.; L. Geiger: i. m. 13. 1. Arthur Sakheim: *Das jüdische Element in der Weltliteratur*. Hamburg, 1924. 86. 1.

⁷⁹ „Merker-Stammier: *Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte*. Berlin 1925-26. I. 310. 1.

⁸⁰ *Pannónia*. 1819, 11. sz. „Rechtfertigung.*

elbánásban részesülnek; Saphir egyiket sem kíméli. Az epigramma pointe-jét többnyire Saphirnak a lehetőség szerint mindenütt alkalmazott szójátéka adja:

Herr Müller schreibt auch Trauerspiele?
Nun das ist Wasser an seiner Mühle.⁸¹

vagy másutt:

O! Zeit voll Toleranz!
Es lässt der Junker Franz
(Wer kann auf Ahnenstolz hier schliessen?)
Den Juden Levi vor — stets schiessen.⁸²

Előszeretettel használja Saphir a váratlanságuknál fogva hatásos fordulatokat is.

Ach liebes Weib, verlass' mich nicht,
Bis nicht der Tod das Aug' mir bricht.
Wenn sich an dir die Augen weiden,
Kann ich so leicht vom Leben scheiden!⁸³

Általában meglehetősen szarkasztikus, de Saphir későbbi irányához képest ártalmatlan hang nyilvánul meg ezekben az epigrammákban. Saphir megmarad bennük az általános vonatkozásoknál; a későbbi kíméletlen, személyes élű támadások itt még nem jelennek meg.

Saphir humoros költeményeiben humor és szatíra olvad egybe. Korábbi költeményeiben, tehát a Pannoniában megjelentekben is, a szatíra még ártatlan. Csak későbbben, az ifjúnémet írók idején, vitt szatíráiba a korszellem nevében pozitív élt. E szellemben írt költeményei — egyet kivéve,⁸⁴ — a hazai német időszakai sajtóban nem jelentek meg.

A komikum előidézésére Saphir egyszerű eszközöket használ fel: nagy szavakat kicsiny dolgok jelölésére Schiller-travesztiáiban. A *Handschuh-ban* előforduló lovagi tettet és annak indító okát pl. a fodrászra és Liese Kur kisasszony hajfonatára viszi át.⁸⁵

⁸¹ Pannónia: 1819, 17. sz. „Der Dichter.”

⁸² Pannónia 1819, 48. sz. „Toleranz.”

⁸³ Pannónia 1819, 17. sz. „Der sterbende Ehemann.”

⁸⁴ „Die Rede an die Fische.” Pesther Tageblatt 1840. 62. sz.

⁸⁵ Pannónia 1820, 5. sz. „Der Haarzopf.”

A leányok örök törekvését a házasságra, Schillernek az örökkéremélő emberi lélekre vonatkoztatott magasztos szavaival ábrázolja Saphir.⁸⁶

A legmélyebb tartalommal bíró szavak Schiller szerint a nemesség, a szépség, az igazság (*Die Worte des Wahns*); Saphir szerint ezek: a nő, a hitel és a bor.^{87 88}

A női nem állandó célpontul szolgált Saphir gúnyolódásainak humoros költeményeiben is.⁸⁹

Tréfás, burleszk, szójátékokkal fűszerezett ötletekben sincs hiány. Az *Elegie auf die Ruinen eines Tanzsaales*⁹⁰ c. költemény pl. előre megadott rímelő szavakra „Asche — Grab — Flasche — gab — Kamasche — Grab” stb. íródott. A különböző „Mufokat (Heldenmut, Hochmut, Übermut, Demut, stb.) a családi élet keretében mutatja be.⁹¹

A lírai költészet örök tárgyait is megszólaltatja Saphir. Költői hitvallása a szépség kultusza. Előszeretettel adott lírai költészetének mélyebb tartalmat, tüntette fel magát, mint papot a szépség oltára mellett:

Nur wer die Schönheit aus dem Strom der Zeiten,
In dem sie spielend flüchtig treibt,
Auffängt und knüpft an zarten Klang der Saiten,
Dass sie mit ihm unsterblich bleibt;
Nur wer das Schöne kann zur Nachwelt bringen,
Darf hoch und frei nach allem Schönen ringen.⁹²

A művészet, felfogása szerint, a jó és a szép örök ideáljaihoz, az örök élethez vezet.⁹³ A szépnek és az azt kifejező művé-

⁸⁶Pannónia 1822, 81 sz. „Ehelust”. Travestie der „Hoffnung” v. Schiller.

⁸⁷Pannónia 1820, 71 sz. „Die drei Worte”. Parodie nach Schiller.

⁸⁸Schiller-travesztiák írása nem volt Saphir eredeti ötlete. Geiger idézett munkájában kimutatja, hogy Schiller mennyire ismert és kedvelt volt a zsidó ifjúság körében a XIX. század első évtizedeiben és, hogy az általános lelkesedés kapcsán Schiller költeményeinek számos fordítása és paródiája jelent meg jiddis nyelven is. (i. m. 143 11.)

⁸⁹„Die entlarvten Weinsberger Weiber”. Pannónia 1820- 12. sz.; „Ich lass' es bleiben.” Pannónia 1820, 4. sz.

⁹⁰Pannónia 1820, 18. sz.

⁹¹„Pannónia 1822, 84. sz. „Mut und seine Familie”.

⁹²Pannónia 1820, 75 sz.: „Lyssas Schmuck”

⁹³„Pannónia 1819, 53 sz. „Zauber des Gesanges”; 1820. 98 sz. „Monument Tuczeks.”

szetnek ez a magas értékelése, utóhangja volt a humanisztikus ideálnak, amelynek legfontosabb alkotóeleme a művészet, amelyben a szép minden egyéb felett áll. Ismételten hangsúlyozni kell, hogy mindez epigonszerű gyenge visszhangja lehetett csak a nagy humanisztikus eszméknek.

Szerelmi költeményeket nagy számban irt Saphir. Legnagyobb részüket Lyssához intézte. Érzelgős, romantikus vágyódástól, ki-elégületlenségtől telt hang szólal meg e költemények egyik részében.⁹⁴ játszi, incselkedő, kedveskedő hang a másikban.⁹⁵ Mind e költeményeknek alapja inkább szentimentalitás, mint mély érzelem.

A természet is megihlette Saphirt néhány költeményében. A természetben Isten nyilvánult meg előtte; a mély áhítat érzését keltette benne:

O! Lass' Natur
Auf deiner Spur
Mich frommen Pilger wallen.
Was deine Kraft
So kunstvoll schafft
Sei heilig mir vor allem.⁹⁶

A pirkadat templom a képzeletében; oltára a párázó, kék égbolt, amelynek szent áldozatot visz. Kedélye felderülése a naptól: az oltár örök mécesétől függ; dalát a gomolygó éternek írja. Goethe szavai: „Die Welt ist der Gottheit lebendiges Kleid”; panteizmusa, amely sokáig hatott még, itt is visszhangra találhattak.

A romantikus természetszemlélet hatása is észrevehető Saphirnál. E hatás folytán személyesítette meg gyakran, ábrázolta allegorikus formában a természetet. Tipikus példa erre *Die Sühnung des Donaustromes*⁹⁷ című költeménye, amelyet 1838-ban a nagy árvíz után irt. A Duna e költeményben fejlődő, tevékeny, érző lény képében jelenik meg.

⁹⁴Pannónia 1822, 70 sz. „Die Ruinen.”; Pannónia 1820, 10 sz. „Entsagung”; Pann. 1819, 13 sz. „Verhängnis”; Pann. 1820, 31 sz.; „Hoffnungslose Liebe” stb.

⁹⁵Pannónia 1819, 17 sz.: „Triolet an I.”; Pann. 1819, 54 sz.: „Die schwarzen und die blauen Augen.”; Pann. 1821, 63 sz.: „Die Schleife.”; Pann. 1822, 86 sz.: „Dichter-Untreue.”

⁹⁶Pann. 1819. 75 sz. „Der Morgen”.

⁹⁷Spiegel, 1838, 36. sz.

Egyebekben a természet díszítő eleme volt csak Saphir költeményeinek, amelyek inkább formai műgyakorlatok, mint valódi, lélekből fakadó alkotások. Szívesen halmozta a jelzőket, hasonlatokat és a természet adta a legfőbb alapot ehhez. Elsősorban szerelmi költeményeire vonatkozik ez. Szerelmese szemei olyanok, mint az égbolt szende kékje, éterhullámokban pillantja meg őket;⁹⁸ lelke szerelmi bánatban sötét erdők derengő homályában borong.⁹⁹ A virágokkal való összehasonlítás különösen gyakori: kedvese arca mint a bimbózó liliom, nevenapjára virágok a küldöncei (*Blumenboten*); a szerelem neki kicsiny kék virág, amely énekre készíti. Mind e hasonlatok, képek, fordulatok, az almanachköltszet meglehetősen lekoptatott vonásaihoz tartoztak.

Valódi epigon létére Saphir nem mulaszthatta el, hogy olyan költői műfajhoz tartozó költeményeket ne írjon, amelyek a német költészetben Bürger, Schiller és Goethe óta otthonossá válván, azóta gazdagon termettek. A balladáról van szó. A *Pannóniában* két balladája jelent meg: *Siegfried und Klärchen*¹⁰⁰ és *Der alte Jüngling*.¹⁰¹ Ami a tárgyválasztást, az alap gondolatot illeti, nem emelkedtek a középszerű fölé; a népeletben gyökereznek és a semmifajta veszedelemtől, még a haláltól sem visszariadó szerelem érzésének a kifejezői. Alaki sajátáguknál, nyelvükénél, zeneiségükénél fogva azonban még ma is hatásosak. Különösen fennáll ez az elsőre vonatkozólag, amely feszült elbeszélése, hatásos lírikus hangulata és tragikus jellege folytán is kiválik:

Was seufzet so trübe die Welle,
sonst helle?
Was brandet die Woge so schaurig
und traurig
Die sonst von Zephyren gekräuselt,
gesäuselt?

Wenn alles auf Erden, was lebet
und webet
Im Wechsel der Zeiten vergehet,
bestehet
Entsprossen aus göttlichem Triebe,
die Liebe,

⁹⁸ „Triolet an I.-e.”

⁸⁸ Verhängnis.

¹⁰⁰ 1819, 58. sz.

¹⁰¹ 1820, 2. sz.

(„Siegfried und Klärchen” első és utolsó szakasza.)

Saphir költeményei világos érzetét keltik annak, hogy nem legbensőbb énjének kifejezői; hogy külső hatás hozta őket létre. E külső hatást megtalálni nem nehéz feladat. A verselésre való hajlamot Saphirban csak úgy, mint pályatársai legtöbbszörében, a Biedermeier-korszakban megjelent zsebkönyvekben és almanachokban található, tekintélyes számú játékos rímjelölések ébresztették fel. Saphir nem volt lírikus; a lírai költészet problémái távol állottak tőle. Lírai költészetének alapja külsőleges volt; kiváló forma- és ritmusérzéke, gazdag, hajlékony szókinccse és az a hihetetlen könnyedség a rímelésben, amelynek teljes birtokában volt, segítették. Mint mindenben, úgy lírájában is mindvégig felületes maradt.

A korszak egy másik zsidó-német lírikusa *Kornfeld Viktor Móric* volt. Hivatása szerint nem volt költő és így Saphir tervszerűtlen, az időszaki sajtó követelményeitől meghatározott lírai tömegtermelésével széniben megengedhette magának, hogy csakis igaz érzéseinek megfelelő költeményeket írjon. Költeményeinek száma ennek ellenére is, messze felül múlta azok értékét. Költeményei a gondolati líra körébe tartoztak. Érdekes, de korántsem dicséretreméltó jelenség, hogy e reflexív verseibe kora oly jellemző hajlamát a puha szentimentalizmusra vitte.

Tárgyai súlyos problémák: a lét mivolta, az élet célja, külső és belső világ és ezek összefüggése, halál, isten stb. Mind e problémákat meseszerű, túllontúl díszített stílusban, gazdag szókinccsel tárja fel és naiv hittel keresi megoldásukat. Tipikus példája eljárásának *Der Lebensgeist*¹⁰¹ című terjedelmes „lírikus-didaktikus” költeménye. Az emberi szellemet örökké foglalkoztató, a véges emberi ésszel fel nem fogható problémák feltárása után a rejtély megoldását a virágillat és a napsugár, e „holdes Zeichenpaar” segítségével találja meg. Mint a nap, úgy ragyog mindent megtermékenyítően az igazság, és mint a virágillat, úgy tölti be az egész mindenséget a szépség. Az ember mindkettőnek a képmása. A gondolat és az érzelmek két külön világ benne. De, mint ahogyan a virág is csak akkor bontakozik ki teljes pompájában, ha a nap besugározza, úgy a szellemben is szív és a szívben is szellem kell, hogy lakozzék. Istenben minden eggyé válik: szeretetté. Ez — a szeretet — a megoldása a nagy kérdésnek.

¹⁰² Iris 1826, 61—66—68 szám.

Kornfeld költeményeinek másik csoportját a királyi család tagjaihoz intézett alkalmi költeményei teszik. (Az akkori sajtóban általánosan dívó szokás volt ugyanis a királyi család egyes tagjait ilyen alkalmakkor költeményekben üdvözölni és dicsőíteni.) Október 4.-ike, Ferenc császár nevenapja; február 12.-ike, születésnapja; V. Ferdinánd felgyógyulása stb. alkalmat adtak költőnknek arra, hogy *Jubeltöne, Worte der Freude* stb. cím alatt honszeretetének, a királyi családhoz való hűségének dagályos, képekkel, hasonlatokkal, körülírásokkal, jelzőkkel túlon túl díszített stílusban, kifejezést adjon.¹⁰³

Az *Irisben*, majd 1846-47-ben a *Spiegelben*, kisebb, epigrammaszerű írások is jelentek meg Kornfeldtől *Kleinigkeiten, Strophen, Charaden* cím alatt. Saphir erőltetett gondolkozásmódjának, a szójátékok iránti előszeretetének hatása szembeötlő mindezekben. — A fentiekből látható, hogy Kornfeld is a XIX. század első évtizedeinek dilettáns költőihez tartozott. Tevékeny részt vett ugyan az irodalomban azokban az időkben is, amikor a költészet ifjúnémet hatás alatt pozitívabb irányt vett már fel; ez újabb irány azonban kevésbé befolyásolta csak. Érzelmes lényéhez az új eszmék közül a szociálisak állottak még a legközelebb. A szegények érdekében írta *Die arme Flora. Ein Lebenslauf*,¹⁰⁴ című költeményét és *Das Leben und der Tod* című költeménye¹⁰⁵ néhány verssorát. (Ez utóbbi költeményét gróf Vay Ábrahámné sz. Kazinczy hirtelen halála alkalmából írta.) Egyebekben a szabadság hajnalát mint a mozgalmon kívül álló üdvözölte csak; az aktív részvétel helyett megelégedett azzal, hogy az egyenlőség, testvériség, szabadság eszméitől ittasult ifjúságot szeretetre és igazságra intse.¹⁰⁶

Ugyanabban az időben és ugyanazokban az időszakok iratokban mint Saphir és Kornfeld költeményei, számos más lírai alkotás is megjelent: dalok, szonettek, témák és variációk, epigrammák stb.; csupa akkoriban igen kedvelt és sűrűn szereplő műfaj. Mindezek dilettáns feldolgozásukban tölteléknek, vagy a legjobb esetben, szárnypróbálgatásoknak tekinthetők csak. Az e kategóriába

¹⁰³ Iris 1825, 28. sz. Pressburger Ährenlese 1633, 56. sz. Spiegel 1846. 31. sz. Pannónia 1847, 132. sz. stb.

¹⁰⁴ Schmetterling 1847, 39. sz.

¹⁰⁵ Pesther Tageblatt 1845, 37. sz.

¹⁰⁶ Schmetterling 1848, 16. sz. „Offener Brief an S. Rosenthal, Redakteur des Spiegel.”

tartozó alkotások zsidó szerzői közé tartozott *Dr. Saphir Zsigmond* is. Újságírói tevékenységének kezdetén — Eschen Adolf név alatt is — lírai költeményeket írt. A *Pannóniában* 1820-ban *Die Monaths. Poetischer Kranz* cím alatt, havonként kis költemény jelent meg tőle. Játékos, idillikus, polgárisán megelégedett hangú versek ezek, amelyek sokban fa természet megelevenítése, a természet zeneisége stb.) romantikus hatásról tanúskodnak. A romantikus hatás néha közvetlen, így: *Fouqué* szavai a *Dezember* című költeményben¹⁰⁷; egy variáció, melynek témáját *Tieck* négy verssora alkotja.¹⁰⁸

Ugyanebbe a kategóriába tartoznak *Oppenheim Ignác Bernátnak* a *Pannóniában*, az *Irisben*, a *Spiegelben* és a *Pesther Tagblatt-ban* közétett versei. A derék pozsonyi rabbinus konvencionális, képekben és szóvirágokban gazdag stílusban, hol incselkedő, hol pedig érzelgős hangon, többnyire szerelemről és mulandóságról ír. A pesti német színháznak az árvíz utáni megnyitása alkalmából Oppenheimnek *Prolog* című költeményét szavalták. A *Spiegel* teljes egészében közölte a gazdag retorikával megírt költeményt, amelynek állítólag igen nagy sikere volt.¹⁰⁹

Rosenthal Sámuel, aki mint újságszerkesztő olyan jelentőségteljes, mint költő alig figyelemreméltó. Versben írott rejtvényei, „Charaden” című mondásai, néhány humoros költeménye, epigrammái és Jean Paul halála alkalmából írt költeménye¹¹⁰ — megannyi önállóan közepszerű alkotás — a *Pannóniában*, az *Irisben* és a *Spiegel-ben* jelentek meg.

Hugó Károly lírai költeményeit kiválóbb hely illeti meg. Heine, bibliai reminiszcenciák¹¹¹ és saját kora eseményeinek hatása alatt írta őket. A hazai német időszakban kevés költeménye jelent csak meg. Első hely illeti ezek között a népköltészet hatása alatt — talán Heine közvetítésével — írt dalszerű verseit. A *Jahrbach des deutschen Elementes in Ungarn-ban* megjelent *Heimgruss* című költeménye (1846) politikai visszapillantás Magyarországra dicsőséges múltjára és hittel telt köszöntése szabadságra,

¹⁰⁸ Pannónia 1820, 103. sz.

¹⁰⁷ Pannoni 1820, 25. sz. „Glosse”.

¹⁰⁸ Spiegel 1838, 26. sz.

¹⁰⁹ Iris 1825' 44. sz.

¹¹⁰ Robert Gragger, Geschichte der deutschen Literatur in Ungarn. Wien, 1914. (Különlenyomat Nagl-Zeidler „Deutschösterreichische Literaturgeschichte”-jéből.) 37. 1.

függetlenségre való törekvésének. A költemény keletkezésének ideje, tárgya (honszeretet) és a benne kifejezésre jutó szabadságeszmék ifjúnémet hatásról tanúskodnának, ha nyugodt és józan stílusa, amely annyira eltér az ifjúnémet írók Schillerutánzó retorikus stílusától, kétségbe nem vonná ezt.

Beck Károly néhány költeménye is megjelent a hazai német időszakai sajtóban. Beck Károly Lenau mellett a legnagyobb hazai német lírikus volt. Ő volt az első zsidó költő, aki a hazai német lírai költészetbe új hangokat vitt. Költészetének három alapeleme van: a magyar, a zsidó és a forradalmi elem. A külföldön magyarsága, amelyet még külsőségekben is hangsúlyozott, tette ismertté. Ebben a vonatkozásban Lenau tanítványának szokták tekinteni. Valószínű, hogy Beck a magyar földről és a magyar népeiről szóló költeményeit tényleg Lenau hasonló tárgyú költeményeinek hatása alatt írta; több körülmény tanúskodik azonban arról, hogy költeményeiben a magyar hang Lenau nélkül is felcsendült volna. A romantika óta megnyilvánult általános geográfiai érdeklődés, amely Magyarországot is körébe vonta, a magyar származású költőt természetesen is ide vezette volna. Ide vezette volna annál is inkább, mert gyermekkorát, — tehát életének éppen azokat az éveit, melyekben a kívülről nyert benyomások a legmélyebben és a legmaradandóbban hatolnak a lélekbe, — szülőhelyén, Baján Iöltötte és így a magyar népelet közvetlen szemlélője lehetett. Nevelése is magyar volt. Németül csak kilenc esztendőskorában tanult meg.¹¹² (Lenau magyar nyelvismerete még ma is kétséges í) Mind e körülmények hozzájárultak ahhoz, hogy Beck Lenau szubjektivitásával ellentétben a magyar népeletre! sok realitással és pozitívítással ábrázolta és, hogy idevonatkozó költeményei *utiy* piaszticitás, mint szemléletesség szempontjából felülmúlhatatlanok maradtak.¹¹³ Beck Károly tehát Lenau *mellett* és nem mint Lenau tanítványa a magyar földnek és a magyar népeletnek leghatásosabb költője volt. *Jankó, der ungarische Rosshirt* (1841) című epikus költeménye, amely magyar elemek mellett szocialisztikus vonásokat is tartalmaz, egyik mesterműve. Csodálatosképpen a *Jankó* egy töredékén kívül¹¹⁴ a magyarországi német időszakai iratokban nem jelent meg

¹¹²Gragger: i. ni. 17. 1. Valamint: Ciragger: Beck Károly és a német politikai költészet. Budapest, 1909.

¹¹³SNagl-Zeidler: i. m. 11. 1061. 1.

¹¹⁴Pesther Tageblatt 1841, 266. sz.

Becknek egy magyar vonatkozású költeménye sem.

A líra lényegénél fogva a legközvetlenebb hatást képes kifejezni az emberi lélekre; természetes tehát, hogy a júliusi forradalom óta, a 30-as és 40-es éveken át, a lírai költészet a hangsúlyozott politikai törekvések eszközévé vált, hogy a politikai líra hatalmasan fellendült. Egyenlőség, szabadság voltak a jelszavak; ezekért szállott síkra az egész ifjúnémet tábor. Beck is a „korszellem” költője volt, ifjúnémet mintaképei felfogásában. Már gyermekkorában megismerkedett Börne munkáival. Amikor ifjúkorában Bécsbe ment, azzal az üreggel, hogy ott az orvosi pályára készüljön, valóban azonban azért, hogy ott az irodalmi életben tevékeny részt vegyen, közvetlen baráti köre (*Kaufmann Jakab, Heller Izidor, Horschetzky Ferdinánd, Frankl Lajos Ágost* stb.) megismertette az ifjúnémet írókkal és politikai irányba terelte. A forradalmi, a szocialisztikus eszmék megszólaltatójává vált. Szívvel, lélekkel magáévá tette az eszméket. A szabadságeszmék védelmében mondhatni egy költő sem ment olyan messzire, mint ő. Legnagyobb sikereit Németországban aratta. A németiség ügyét sajátjának tekintette, mert ha a hontalant egy nemzet a jóakaratra bármilyen csekély megnyilvánulásával is körébe fogadja, odaadóbb, vele sokkal inkább együttérző polgárt nyer benne, mint bármelyik valódi gyermekében. A zsidó Beck is hazát vélt találni Németországban, ezért vált ügyeinek oly lelkes szószólójává. Németország kisebb államokra való szétdaraboltsága ellen írott költeménye: *Was ist des Deutschen Vaterland?* nagy sikert aratott és Magyarországon is ismertté vált a német sajtó útján; az *Ungar-ban: An Deutschland. Zum 6. August*¹¹⁵, a *Spiegel-ben* pedig az eredeti cím alatt jelent meg.¹¹⁶ A mérész lendület, a költői hév, amely e költeményekben megnyilatkozott, Beck későbbi működése folyamán mérsékeltebbé vált. Politikai költeményeinek kisebb gyűjteményei, amelyek 1847-ben Berlinben jelentek meg, mérsékeltebb hangúak már. Ezek közé tartozik *Monathsrosen*¹¹⁷ című gyűjteményéből vett „*Einst und jetzt*”¹¹⁸ című, a mindenbe belenyugvó tétlenséget ostorozó költeménye.

Szociális célzattal írt költeményei tüntették ki különösen Beck Károlyt. Az elnyomottakkal való együttérzésének a kifejezői voltak

¹¹⁵1848, 193. sz.

¹¹⁶1849, 2. sz.

¹¹⁷Berlin 1847.

¹¹⁸Spiegel 1848, 2. sz.

ezek. Mint zsidó származású költő, a zsidó nyomort szólaltatta meg először. A *Gepanzerte Lieder* című gyűjteményében megjelent *Das junge Palästina* volt első kifejezője zsidóérzésének, melyet kikeresztelkedése után is (1843) megtartott. Szocialisztikus költészetének leghatásosabb darabjai a *Lieder des armen Mannes* (1846) című kötetben jelentek meg. Megkapó szavakkal, igaz részvétellel festette bennük a városi proletariátus nyomorát. E költemények közül kettő jelent meg a hazai német időszaki iratokban. Az egyik az egyszerűségében megkapó ballada *Herr Simon-ról*¹¹⁹, aki koldusszegényen, az élet örömeit nem is sejtve, élete egyetlen, keservesen összekuporgatott szerzeményét: kis kunyhóját a tűz által veszti el és efeletti bánatába beleőrül. A másik *Anna Máriáról*,¹²⁰ a szegény elhagyott leányról szól, aki gazdagok gyermekét táplálva, saját gyermekét elveszíti s végül, a nyomortól úzve, a legmegalázóbb módon kénytelen életét tengetni.

Költői szépségekben Becknek minden célzat nélkül irt költeményei a leggazdagabbak. *Stille Lieder* című, 1847-ben Lipcsében megjelent verseskötete tartalmazza ezek legtöbbjét. *Platen*-nek és a sváb költőknek csendes, bensőséges hangján szólal meg bennük. Dicséretreméltó és a hazai német időszaki iratok tervszerű vezetéséről tanúskodó jelenség az, hogy Becknek éppen ezek a költeményei jelentek meg a legnagyobb számban Magyarországon. A *Pesther Tageblatt*-ban és az *Ungar*-ban több ilyen költemény jelent meg; különösen nagy tetszést aratott ezek közül néhány, a népdal szépségeivel vetélkedő szerelmi költemény, közöttük az *An der Donau*¹²¹ című, amelynek refrainje: „An der Donau, an der schönen blauen Donau” *Sraass*-ot hires keringője komponálására ihlette.¹²²

Ha tekintetbe vesszük Beck Károlynak irodalomtörténeti jelentőségét és azt a körülményt, hogy Németországban már saját korában is sokkal többre becsülték mint egyszerű zszurnalista költőt, meglepően hat, hogy költeményei nem jelentek meg nagyobb számban a hazai német időszaki iratokban. Csak egy magyarázat állja itt meg a helyét: a közvélemény Beck ellen fordult, amiért a hirt, az elismerést keresve, Magyarországtól mindinkább elidegenedett.

Aminthogy Beck Károly előtt sem akadt egy valódi tehetség

¹¹⁹Spiegel 1843, 5. sz.

¹²⁰Ungar 1845, 393. sz.

¹²¹Pesther Tageblatt 1842, 88. sz.

¹²²Pester Lloyd 1929, 80. sz. Siegfr. Loewy: Der Byron aus Ungarn.

sem a zsidó lírikusok között, úgy utána sem. Az utána fellépő lírikusok vagy még mindig az epigon-költészet tradícióiban gyökeresnek, vagy pedig olyan írók, akik a költészetet csak eszköznek tekintik törekvéseik megvalósításának szolgálalában. Az első kategóriába, az epigonokéba tartoznak *Weil Fülöp és Herzl Zsigmond*-

Weil Fülöp pesti tanítónak humoros és alkalmi költeményei 1829-1847-ig a *Spiegel-ben* jelentek meg. Belső élmények híjján költeményei mind külső eseményekhez fűződnek, mint: a híres hegedűművésznek: Ernstnek halála,¹²³ József Nádor 50 esztendőös örömnépe,^{v>1} István főherceg üdvözlése.¹²⁵ Úgy ezekben az alkalmi költeményekben, mint humoros verseiben¹²⁶ Saphir hatása szemellátható. Hogy Weil Fülöp Saphirt mesterének ismerte el, azt bizonyítja *M. Saphirs fünfigstes Geburtsfest* című költeménye is.

Herzl Zsigmond losonci rabbinusnak 1848-ban a Pannoniában megjelent versei, az almanachköltészet hangján írott jelentéktelen alkotások.

A másik kategóriába, a tendenciózus költészet kategóriájába tartoznak *Dux Adolf Gans Mór* és *Zerffi Gusztáv Ignác* versei. Mindhárman főleg a 48-as esztendőben írtak verseket; az akkori költészetben gyakran kifejezésre jutó aktuális problémákat énekelték meg, közöttük természetesen a hozzájuk legközelebb állót: a zsidó-emancipáció kérdését is. Egyikük sem volt hivatásos költő; költeményeik kis számban jelentek meg s a kor szellemét tükröztették vissza. *Dux Adolf* már 48 előtt írt lírai költeményeket. A *Pannóniában* 1844-től több költeménye jelent meg. Egyesek ezek közül a romantikus tradíciókban gyökereszk: a *Feder und Kochlöffel* című makáma;¹²⁷ néhány meseszerű, a természetet megelevenítő költemény, mint *Die Wolke*,¹²⁸ *Das Märchen vom Flusse*,¹²⁹ az ártatlan humorral megírt *Romanze vorn alten Fräulein*.¹³⁰ Duxnak néhány más költeménye a korszellemnek megfelelőleg szocialisztikus, vagy politikai célok érdekében íródott. Halk hangon szólal még meg a

¹²³ Spiegel, 1840, 27. sz. „Apollon Werke”

¹²⁴ Spiegel 1846, 71. sz. „Das schönste Ziel,”

¹²⁵ Schmetterling 1847, 35. sz.

¹²⁶ Pl. „Die Sonne en masque.” Spiegel 1842, 55. sz. „Ich bitt.* Spiegel 1843, 29. sz.

¹²⁷ Pannónia 1844, 184. sz.

¹²⁸ Pannónia 1845, 137. sz.

¹²⁹ Pannónia 1845, 109. sz.

¹³⁰ Pannónia 1846. 10. sz.

szegényekkel való együttérzés a szegényes kamrában fényes ábrándokat szövő leányról szóló költeményben.¹³¹ A *Kornwucher*¹³² című költemény már fenyegetés az elnyomottak részéről, melyet csak a szimbolikus forma tompít. — Egy másik szimbolikus költeményében a Duna partján lakó, haját a régi divat szerint ötvenkét hajfonatban viselő lovagról szól, aki a hajfonatai fölött hevesen vitatkozó fodrászok között melancholikus, tétlen álomba mélyed. A költemény címe: *Zentralisation* túlságosan nyíltan árulta el politikai célját; a cenzúra 1845-ben, keletkezése idején, törölte s csak 1848-ban jelenhetett meg.¹³³ — *Begebnis in der Schenke*¹³⁴ című makámájában Dux magyarországi hitsorsosai között elsőnek védi a költészetben is a zsidóság érdekeit. — *Valetzsche*¹³⁵ című terjedelmes költeménye is a zsidóemancipáció érdekében minden lehető módon kifejtett küzdelmének egy terméke. Ez a küzdelem, amelyet számos beszéd, kérvény, és theoretikus munka támogatott, a költészetben nem talált nagy visszhangra. Az időszakos iratokban Dux már emiutt költeményein kívül, *Zerffi Gusztáv Ignác* két verse¹³⁶ és *Gans Mór*nak¹³⁷ a *Der Ungarische Israeliten*-ben megjelent néhány költeménye¹³⁸ éneklik meg a zsidó sorsot, hol elégikus, hol rapszodikus hangon, hol pedig allegorikus ábrázolásban.

2. Széppróza.

A magyarországi németnyelvű irodalom a XIX. század első felében önálló elbeszélő művekben igen szegény volt. E körülmény oka egyrészt abban rejlik, hogy a hazai német írók között — Pyrkert kivéve — egyetlen igazi epikus tehetség sem volt; másrészt pedig abban, hogy az időszakos iratok, valamint a könyvkiadók külföldről behozott szórakoztató olvasmányokkal gazdagon

¹³¹Pann. 1845, 15. sz. „Der Brautschmuck”

¹³²Pann. 1845, 112. sz.

¹⁸³Morgenröthe 18. sz.

¹³⁴Pann. 1845, 23. sz.

¹³⁶Morgenröthe. 1. sz.

Schmetterling 1848, 12. sz. Ein Nationalgardist; Spiegel 1848, 24. sz.

„An die magyarischen Studenten.”

¹³⁷Később Ludasi Mór.

¹³⁸Ungarischer Israelit. O. 7. 34. sz.

kielégítették az olvasóközönség igényeit.¹³⁹ A hazai német irodalom csekélyszámú elbeszélő műve — mint minden egyéb műfajhoz tartozó írás is — bécsi minta szerint íródott; sőt — mondhatni — a bécsi irodalom hatása sehol sem oly szembeötlő, mint éppen a novellairodalomban, (Érdekes következtetést vonhatunk le, ha az e korbeli magyar és magyarországi német novellairodalom termékeit összehasonlítjuk. Tudjuk, hogy a magyar novellairodalom, amely e korban gyermekkorát élte, a német novellairodalomból vette a mintát. A nagy német novellairodalomnak azonban nem a kiváló, hanem a középszerű alkotásai, a legnagyobb mértékben talán az almanach-irodalom novellái szolgáltak mintául.¹⁴⁰ Nem kell tehát azon csodálkoznunk, hogy az e korbeli magyar novellairodalom főirányai párhuzamosan haladnak a vele egy forrásból táplálkozó magyarországi német novellairodalom főirányaival.)

A hazai zsidó újságíró-novellistákra vonatkozik e bécsi hatás elsősorban. Közülük éppen a legtermékenyebbek (*Heller, Kompért, Mahler*) Bécsből kerültek Magyarországra és így magukkal hozták a mintát. A bécsi novellairodalomnak valamennyi iránya: az almanach- vagy szórakoztató novellisztika, a borzadály-romantika, az élet- és útiképek élénk visszhangra találnak a zsidó íróknak időszaki iratokban közzétett elbeszélő műveiben. Egyszersmind az akkori hazai németnyelvű irodalom fővonásai: a romantika elpolgáricosodott utóhangjai, nemzeti és ifjúnémet törekvések is kidomborodnak bennük.

Nagyobb számban csak a 40-es évek felé jelentek meg elbeszélő művek. Időrendileg és számuk szerint is a szórakoztató novellák állanak első hegyen. Szórakoztató novelláknak nevezzük, mert a nagyközönség Ízléséhez alkalmazkodva, minden különösebb mélység nélkül, csupán szórakoztatásul szolgáltak.

Saphir Móric Gottlieb nyitja meg itt is a sort. *Arabesk-ek* 1820-ban a *Pannóniában* jelentek meg.¹⁴¹ A sorozatnak már a címe is elárulja, hogy a romantika hatását kereshetjük benne: az „Arabeske” szót *Schlegel Frigyes* használta a fantasztikus, a valóságtól távol eső megjelölésére.¹⁴² *Saphir* e kis arabeszksorozata

¹³⁹ Pukánszky: i. m. 496.).

¹⁴⁰ Szinnyei Ferenc: Novellairodalmunk Jósikáig. 1911 (Különl. az Irodalomtörténeti Közleményekből.) 5. 1.

¹⁴¹ 57. 59. 61 69. s.).

¹⁴² a Julius Wiegand: Geschichte der deutschen Dichtung. Köln. 1928² 518 1.

inkább hasonlít gondolatszilánkokra, mint kerek elbeszélésekre; külsőségekre, tetszetős frázisok mértéktelen halmozására támaszkodó írásmódra, mely korában oly nagy sikert aratott, arabeszkjeiben is érvényre jut. Különböző élmények: egy-egy esti hangulatkép („Abendvision”) vagy egy sétahajózás a Margitszigetre, melyet az Argonauták útjához hasonlít¹⁴³ ösztönözték munkája megírására. Meghatottság, gúny és satíra váltakoznak benne. Ugyanabban a mondatban, amelyben fellengős hangon ír végtelen, halhatatlan, mindent átölelő szerelemről, — az embereket mint különös állatkákat: „Infusionstierchen” említi, akik a mindenható Atya kezében régen összekeveredtek már, amikor ez a szerelem még mindig élni fog. A gyengébb nem ellen irányuló satíra, egy ismeretlen szép fiatal leánnyal való találkozásának felette mulatságos, inkább burleszk, mint humoros leírása, lassan tisztára érzelmi analízisbe megy át, egy „édes, mondhatatlan fájdalom” analízisébe, amely a költő szívében „a vidámság fény- és könnyárban játszadozó drágaköveként” szerepel. Néhány szomorú gondolat, egy- két szentimentális érzelmi kitörés következik még és a novella hirtelen véget ér.

A további mulattató novellák nem ilyen sajátságosak. Főtulajdonságuk a polgárias jelleg és legtöbbször a megható, az érzelgős elem. Mindkét elem a késői romantikából származik, amely a Biedermeier-költészet határát képezi. *Seidl* volt ez irány bécsi közvetítője. Novelláit ő maga jellemzi a legáltalában; szövege ezek „Hüllen lyrischer Ideen, die ein Herz suchen, wie das ist, aus dem sie kamen.”¹⁴⁴

A mulattató novellák közé tartoznak azok az egyszerű, érzelmes történetek is, amelyek két szerető szívről szólnak, akik számos akadály leküzdése után érhetik csak el céljukat. Nem ritka akadály a két szerető ember társadalmi helyzetének különbözősége. Mind e novellákat az érzelmek túltengése („Die überwältigende Gemütsfülle,¹⁴⁴ ahogy Mahler saját novelláiról mondja)¹⁴⁵ és a többnyire vizenyős, érzelgős elemek jellemzik.¹⁴⁶ A romantikus költé-

¹⁴³ Argonautenzug, oder die Fahrt nach der Margareiheninsel auf dem Dampfboot Karoline”.

¹⁴⁴ Nagl-Zeidler: i. m. 747. 1.

¹⁴⁵ Ungar 1845, 255. sz.

¹⁴⁶ ugyanebbe a kategóriába tartoznak: Heller I.: „Eine Erzählung auf der Wien-Raaber Eisenbahn. (Pann. 1842, 122-125. sz.); S. Saphir: „Ein ver-

szetben igen gyakran előforduló felismerési jelenetek is gyakran szerepelnek novelláinkban.¹⁴⁷

A késői romantika gyakran kifejezett meggyőződése volt, hogy boldog csak a gyermekkor lehet; hogy a további emberélet semmifajta örömmel sem kecsegtet. Világfájdalom, halál, mulandóság, öngyilkosság, téboly, betegség, kedvenc motívumokká váltak így.¹⁴⁸

Novelláinkban élénk visszhangra találnak e motívumok. Nagy számban jelentek meg komor, szomorú, világfájdalommal, meghasonlottsággal, túláradó érzelmekkel telt novellák, melyeknek tragikus kimenetelét a fent említett motívumok egyike eredményezte. Két különböző rangú szerelmes titokban kötött házassága és az apai házból való szökése, öngyilkossághoz, örülethez és halálhoz vezet.¹⁴⁹ Két nővérnek, akik közül az egyik gyönyörű szép, a másik púpos, ugyanazon férfi iránt táplált szerelme, a finomlelkű púpos leány halálát, a férfi szívéen uralkodó szép nővér lelki meghasonlottságát és a mindkettőtől szereretett férfi örök boldogtalanságát eredményezi.¹⁵⁰ *Heller Izidor: Der Totengräber*¹⁵¹ című novellájának amúgy is komor hangulatát borzongató motívumok bevezetése a végsőkig fokozza. Heller egy másik novellájának: *Die Tänzerin*,¹⁵² a hős buskomorságának honszeretettel, a nemzeti érzés felébresztésével való gyógyítása, kölcsönöz érdekességet. Irodalmi vonatkozások: *Heine* mint romantikus hős, emelik Kompert novelláját: *Die Heineanerin*¹⁵³ a többi fölél.

A szórakoztató novellák egy másik csoportja a Biedermeierkorban és a késői romantika korában nagy tiszteletben álló polgári

liebter Held. „(Pest. Tgbl. 1843, 271-277. sz. J; Giulietta (Pest. Tgbl. 1843, 189-194 sz.); Dux: „Eine arme Sängerin” (Pann. 1846, 25-28 sz.j; L. Rosenberg: „Traum oder Wirklichkeit” fPann. 1846, 148-149 sz.)\| Mahler: „In Pesth vor 10 Jahren und jetzt” (Ung. 1845, 255-262 sz.); W. Beck; „Ein Fragment aus dem Leben zweier Herzen. [Ungar 1846, 241-247. sz.]

¹⁴⁷Ph. Weil: „Überraschung auf der Brautschau” (Spiegel 1841, 5-9 sz.); I. Einhorn; „Aus Lauras Tagebuch” [Pann. 1844, 119. sz.]; Rosenbeng L. „Glühende Kohlen.

¹⁴⁸Luswiegand: i. m. 607.

¹⁴⁹G. I. Zerffi: „Die letzte Andacht in der heimatlichen Kirche.” Pann. 1845, 20-25. sz.

¹⁵⁰Mahler M.: „Briefe an Mme. A. in Wien.” Ungar 1846, 91-101. sz

¹⁵¹Ungar 1848, 4-18. sz.

¹⁵²Ungar 1846, 149-162. sz.

¹⁵³Pannónia. 1842, 2-0. sz.

erkölcsök levegőjében született. A tiszta, romlatlan szívet többre becsülik mindennél, különösen a nem egyenes utón szerzett földi javaknál. Az idetartozó novellák szembetűnőleg magukon viselik a romantikus írók novellái hatásának a bélyegét. Romantikus vonás *Rosenberg Lipót: Glühende Kohlen*¹⁵⁴ című novellájában a felismerési jelenet; *Heller Izidor* két novellájában: *Sylvester, ein Nachstück*¹⁵⁵ és *Das Almosen*¹⁵⁶, az álom sorsdöntő szerepe az előbbiben, a hős öngyilkossága az utóbbiban. *Zerffi* novellája: *Ein Grieche*¹⁵⁷ a francia romantika hatására utal. A novella tárgya egy a játékszenvedély uralta, már-már elveszett ember megmentése. Paris bűntanyáinak leírása Sue-re emlékeztet; a játékszenvedélynek és lázálmainak érzékeltetése pedig, gazdag frazeológiájával még Victor Hugó tollát is megszégyeníthetné.

Kedvelt szórakoztató olvasmányok voltak az anekdoták is, melyek gyűjteményesen is megjelentek és számos kiadást értek meg.¹⁵⁸ *Rosenthal Sámuel* néhányat a *Schmetterlingben* hozott nyilvánosságra.¹⁵⁹ Hasonló *Kurandának* a *Grenzbote-ból* átvett humoros ízű bohózata is: *List für Liszt*.¹⁶⁰

Gyakori sajtósága a szórakoztató novelláknak, hogy a történés helyét szívesen viszik át a Délre, Olasz- és Spanyolországba, vagy akár a Keletre is.¹⁶¹ Ez a körülmény egyrészt hálás anyagot szolgáltatóit az írónak a milieu leírásában, másrészt a déli és keleti népek szenvedélyes vérmérséklete nagyobb lélektani valószínűséget kölcsönözhetett az e novellákban szokásossá vált komor, sötét, kalandos vonásokkal telt hangulatnak. E vonások természetesen nem tartoztak kizárólag a bécsi novellairódalom sajtóságai közé. A minta a francia romantikából is származhatott és valószínű, hogy Saphir Zsigmond, aki éppen ily irányú francia novellák fordításait nagy számban hozta nyilvánosságra az Ungar-ban, francia hatás alatt irt néhány önálló novellát is ilyen stílusban. *Die Mar-*

¹⁵⁴ Pannonia 1847, 28-37. sz.

¹⁵⁵ Ungar 1847, 1-8. sz.

¹⁵⁶ Pann. 1844, 122-128. sz.

¹⁵⁷ Spiegel 1844, 62-70. sz.

¹⁵⁸ Pukánszky: i. m. 502. 1.

¹⁵⁹ „Rossini und der Ex-Sänger”. 1847, 6. sz.; „Napoleon und die Obstlerin.” 1847, 27. sz.; „Die Diamanten eines Brautschaizes.” 1847, 28. sz.

¹⁶⁰ Pannónia 1844, 157. sz.

¹⁶¹ Nagl-Zeiller: j. m. 742. 1.

quise von Caraglio,¹⁶² *Geschichte einer Frau, die niemals lachte*,¹⁶³ *Wieso der blonde Stephan die brünette Rosine zur Frau bekam*¹⁶⁴ című elbeszélései Rómában, Madridban, Velencében játszódnak le és sötét, titokzatos, bosszúval és gyilkossággal telt történeteket tárnak fel.

Goethe Götz-e, *Schiller Ráuber-e*, *Geisterseher-je* stb. indították meg azt a széleskörű érdeklődést a romantikus középkori történet iránt, amely későbbben, *Walter Scott* hatása alatt általánossá vált. Bécszet ez időben szinte elárasztották a rabló- és kísértet-romantika termékei. Csakhamar nemzeti bélyeggel látták el ezt az egész mozgalmat. *Hormayr* volt az, aki különösen lelkesedett a hazai történetért; hatása 1801-től kezdve erősen észlelhető. Az ő befolyása alatt íródtak *Pichler Karolina* romantikus- nemzeti regényei, amelyek ugyanazon romantikával voltak összefüggésben, amelynek szellemében lovagi társaságokat alakítottak, középkori lovagváratok restauráltak, és régi templomokat regotizáltak.¹⁶⁵ Ez irány csakhamar széles rétegekben terjed el és a hazai németnyelvű időszakai sajtó novelláiba is bevonult. *Kornfeld Viktor Móric* elbeszélése: *Der Ringtanz des Schicksals*¹⁶⁶, amely az ösök bűneit az utódokon megtorló végzetet romantikus, lovagi milieuban, a tudattalanul elkövetett apa,- anya- testvér,- majd a konvencionális felismerési jelenet után, — öngyilkosság halmozásával illusztrálja, a régebben dívó borzalom-romantikához tartozik még. *Neustadt Adolf* novellája: *Der Felsenmönch*¹⁶⁷ már a nemzeti irány bélyegét hordja magán, amennyiben egy a Vág partján látható¹⁶⁸ csuhás barát fenyegető alakját viselő romhoz fűződő régi magyar mondát beszél el benne a kegyetlen várúrról: Thurzó grófról és halálra kínzóit feleségéről: Katalináról. *Heller Izidor* novellája, *Der Schein trügt*,¹⁶⁹ kísértet- és rablóvilágával, oroszlanbarlangban

¹⁶² Pesth. Tgb. 1843, 143. sz.

¹⁶³ Ungar 1848, 52-58. sz.

¹⁶⁴ Ungar 1843, 18-25. sz.

¹⁶⁵ Nagl-Zeidler: i. m. 741. 1.

¹⁶⁶ Iris 1826, 88-97. sz.

¹⁶⁷ Pann. 1840, 81-83. sz.

¹⁶⁸ A Vág vadregényes partjaihoz fűződő mondákra Mednyánszky Alajos báró hívta fel a figyelmet „Malerische Reise auf dem Waagufer” (Pest, 1826.) c. művében. (Gragger: i. m. 31. 1.)

¹⁶⁹ Pesth. Tgbl. 1842, 30-40. sz.

véghezvitt lovagi tetteivel, a borzalom-romantikának a kor polgá-
rias ízléséhez alkalmazkodó sikerült paródiája.

Kompért Lipót maga jelöli meg az elbeszélő költészetnek egy
másik fajtát. *Roman der Puszta*¹⁷⁰ című írásában így ír: „Es wa-
ren gewisse bürgerliche Talente, die in neuester Zeit den glückli-
chen Gedanken hatten, das Volksleben in die Poesie einzuziehen
(*A. Weill: Elsässer Idyllen: J. Rank: Der Böhmerwald*). In diesem
demokratischen Elemente, das sich neuestens in der Literatur zeigt,
liegt ein charakteristischer Zug unseres Jahrhunderts, das sich so
gerne in den Extremen bewegt. Dieses Umspringen zur Natur
wird ganz gewiss seine guten Früchte tragen. Man hat gegen sie
schwer gesündigt. Wir haben Literatur geschminkt; wir haben ihr
die natürlichen Rosen von den Wangen weggeküsst. Wir haben
die gute deutsche Muse à la rococo, à la chinois zugestutzt. Erst
Hessen wir sie auf griechischen Auen weiden, dann lehrte sie der
preussische Hofdichter: *Rammler* römischen Nectar trinken; zu
Fouqués Zeiten waren wir altdeutsch grob, hierauf jungdeutsch
flegelhaft. Dann führten wir sie in den Salons der Grossen auf. Nun
wollen wir zum Volke!”

A hazai falusi és parasztköltészet — különösen Ausztriában —
valóban erősen elterjedt. A romantika összes eszméi közül a nép és
népiesség iránti szeretet talált itt leginkább visszhangra.¹⁷¹ E nép-
szeretet eredményeként Íródtak a falusi történetek, amelyek *Hebel*,
Pestalozzi, *Gotthold*, *Droste*, *Auerbach* — ez irány főképviselői —
után is nagy számban jelentek meg. A parasztok jellemrajza e
történetekben a szerzők céljai szerint váltakozott. A mi novelláink
kizárólag költői célokat szolgáltak. *Beck Willi* például *Der österrei-
chise Kalkbauer*¹⁷² című novellájában a nép két gyermekének poé-
tikus szerelmi történetét beszéli el, melyet a füvecske és a szőlőtő
beszélgetéséből lesett el. Egy másik novellájában: *Du sollst nicht
fluchen*¹⁷³ egy a népies babonában gyökerező erkölcsi célzatú
történetet dolgozott fel. *Kompért Lipótnak* hasonló tárgyú elbeszélé-
sei már az utinovellákhoz vezetnek át. Ez az újabb műfaj, amely
Sterne Empfindsame Reise című művének és *Byron Childe Harold*-
jának hatása alatt keletkezett, az ifjúnémetek utazási kedvében,

¹⁷⁰ Opann. 1844, 2-5. sz.

¹⁷¹ Wiegand: i. m. 640.

¹⁷² Ungar 1842, 5. sz.

¹⁷³ Ungar 1847, 28—33. sz.

valamint a romantikus távolbavágyásban és vándorkedvben leli eredetét. Az ilyen útleírásokban a tisztára költői elemek mellett gazdag alkalom nyílt a gondolat mindenfajta el kalandozására, tehát kritikai szemlélődésekre is.

Kompert — amint erről feljebb már szó esett — lelke vágyódását köveíve jött el a magyarok csodálatosan szép országát megtekinteni. Várakozásaiban a legkevésbé sem csalódott. A magyar föld, amelynek pusztá leírása is elragadta, elemi erővel hatott rá és a *Reisebriefe aus Ungarn* megírására készítette. Egynéhány ezek közül magyarországi németnyelvű időszaki iratokban került a nyilvánosság elé.¹⁷⁴ Általános feltűnést keltettek és óriási sikert értek el. Kevéssel megjelenésük után az *Életképek* magyar fordításban is közölte őket. A magyar földet valamely Freiligrath-költéménnyel hasonlítja össze, mert „alles, was ein Gedicht eben dazu macht, jenes Dämmernde, Halbaufgeschlossene, Wilde, Ungewisse, werfen den Mantel des Phantastischen darüber hin”¹⁷⁵ Útleírásai elsősorban a romantika bélyegét viselik magukon. Ábrázolása korántsem realisztikus; meglegszik néhány hangulatos vonással. A természet megelevenítése, fantasztikum, exotikum, a történelmiség, lépnek a romantikus vonások közül szem melláthatóan előtérbe. A pusztát tengernek látja: „Was dort die Welle, ist hier der Sand. Sie ist ein Sandmeer mit all der Poesie des Ozeans.”¹⁷⁶ A pusztá mérhetetlen síkján mondhatatlan fájdalomban vergődő emberi szív gyors dobogását véli hallani. Ha Lear király, — a vihar, — korbácsolja végig, csendesesen szenvedő, hallgatag asszony képét ölti magára; szótalán beszédességében ilyenkor a természet nagy rejtélyeinek nyitjára vél találhatni. A szélvésznel is gyorsabban toványargaló ménes, élén a „pompásan” szép magyar csikóssal¹⁷⁷ úgy hat a költőre, mint kísértetekből álló karaván, ami csak fokozza az éjszaka csendességében ezerhangú pusztának fantasztikus varázsát. A balladaszerű elbeszélés a csikósról, aki hűtlen kedvesét megölvén, szívesen hal meg a bitófán,¹⁷⁷ utalások a pusztá fiaira: a barnabőrű cigányra, aki a kocsmában a Rákóczi-indulót játssza, vagy a pusztán pipázik, füttyörész és lopkod; a szénfekete fürtű csikósra, aki tüzes paripáján szökött csikók után

¹⁷⁴ Pann. 1841, 88—90.; Pesth, Tgbl. 1843, 29- 32. sz. Pann. 1844, 2—5 sz.

¹⁷⁵ Pann. 1841, 88, sz.; „Auf der Puszta.”

¹⁷⁶ Pann. 1844, 2—5 sz.; „Roman der Puszta.”

¹⁷⁷ Pann. 1841, 90. sz.; „Der Csikós”

nyargal: — mindez a magyar nép exotikus sajátosságának jellemzésére szolgál. Corvin Mátyás- és Árpád-korabeli régi magyar dalok, melyeket a csikós holdvilágos éjszakákon kedvese ablaka alatt énekel; a paprikaváros: Szeged történeti fejlődésének hosszadalmas leírása,¹⁷⁸ a szerző történelmi érdeklődése mellett tanúsodnak. A romantikus költészetből átvett e sajátságok ifjúnómet vonásokkal keverednek Kompért útleveleiben; a lírából a rideg realitásba való váratlan átmenet Heine hatására vall. Ugyanezen forrásból erednek a társadalmi előítéletekre — különösen a zsidósággal kapcsolatban — vonatkozó megjegyzések. Kompért az újjáéledt zsidó önérzettől telt írók első harcosaként jelenik meg, amikor zsidó kortársait figyelmezteti, hogy önhibájukból idézik elő megaláztatásukat, mert megfélekedeznek róla, hogy őseik bánatukban „Bábel vizeinél a fűzekre akasztották lantjaikat” és örülnek, ha a kereskedő-asszonyok önző érdekből egyszer-egyszer kedvesebben köszönnek leányaiknak.

Kompért maga ismerte fel munkája értékét és lényegét. Méltatás helyett, hadd álljanak itt saját szavai: „Ungarns Schriifstellern, die mit den Eigentümlichkeiten ihres so überaus herrischen Vaterlandes inniger vertraut sind, sei die vorliegende Arbeit besonders gewidmet. Durch ihre Schilderungen könnten sie vieles dem fremden Publikum leisten. Wir haben durch diese vielleicht zu hoch gestimmte Schilderung der Puszta einen kleinen Zoll der Begeisterung und der Dankbarkeit niederzulegen gesucht, die der Verfasser gegen dieses in so mancher Hinsicht merkwürdige Land seit langem hegt. Der Verfasser wollte ein kleines Scherflein zu dem allgemeinen Streben nach Verständigung über Ungarn in allen seinen Verhältnissen, sowohl in politischer, als physischer Hinsicht beitragen, und so entstand vorliegende Arbeit.”¹⁷⁹

Ha az a fokozott és az irodalomban nem ritkán visszhangzó érdeklődés és rokonszenv, amely a XIX. században a nyugat-európai, főleg a német közszellemben a „romantikus” Magyarország iránt megnyilvánult,¹⁸⁰ valóban magyarországi írók alkotásaiban lelte egyik leglényegesebb támpontját, úgy ebben, — amint a fentiek alapján látható — Kompertnek is vannak érdemei.

¹⁷⁸ Psí. Tgbl. 1843, 229-237 sz.: „Südungarische Fahrten.”

¹⁷⁹ Pann. 1844. 2—5 sz. „Der Roman der Puszta.”

¹⁸⁰ Dr. Trostler J.: Freytag Gusztáv magyartárgyú elbeszélései Egy. Phil. Közi. 1918. Dr. Joh. Koszó: Das romantische Ungarn in der neueren deutschen Dichtung. Deutschungarische Heimatsblätter. I. évf. 1. 3. 1.

Számos útleírás jelent még ezeken kívül meg levél vagy novella alakban. Idetartoznak *Einhorn Ignác Referate*¹⁸¹ cím alatt közölt írásai, melyek minden költői érték nélkül való egyszeri! tudósítások Pestről és néhány vidéki városból. *Neustadt Adolf* levelei, *Briefe auf der Reise*¹⁸² mulattató epizódokkal fűszerezett újságírói, irodalmi, politikai, stb. megjegyzések, melyeket a szerző szakemberekhez intézett levelek formájában bocsájtott közre. Így a sajtóra vonatkozó megjegyzéseit, különösen hangsúlyozva a nemzeties izt: „Den heimischen Paprika scharf und beissend” Dux Adolfnak, helyettesének írja. Különböző sajtóügyi dolgokról, különösen Kuranda nagy elismeréséről, Frankl Lajos Ágostnak, a *Sonntagsblätter* szerkesztőjének ír. A lipcsei színházról Megerle Teréz asszonynak¹⁸³; a haliéi diákéletről a pozsonyi Schröer tanárnak irt stb. Hiábavaló volt azonban minden igyekezete, (hogy útleveleinek irodalmi izt adjon; kritikai szellemben irt tudósítások ezek csupán, különböző német városokból. — Zerffi levelei, *Briefe an Mathilde, Drei Tage in Wien*,¹⁸⁴ a bécsi irodalmi és színházi életéről szóló jelentések. *Kornfeld Viktor* útirajzai, *Reisespiegelbilder*,¹⁸⁵ a humoros szatíra jegyében fedik fel Magyarország kisvárosainak szegényes viszonyait, főleg a közlekedésügy egészen tarthatatlan állapotát. A mintát ifjúnémetek szolgáltathatták, különösen *Heine, Laube, Mundt, Wienbarg*, akik mindnyájan esztétikai eszközökkel, humoros útiképeikkel folytatták komoly és eredményes küzdelmeiket elavult állapotok, „Postschnecken” és „Zollschranken” és a polgári élet jó egynehány korlátozottsága ellen.¹⁸⁶

Heller Izidor útinovellája: *Eine Fahrt in's Ungarland*¹⁸⁷ humoros epizódjaival, Pozsony város zsidónegyedéről szóló fantasztikus elbeszélésével, költői áradozásaival és e vonások mellett észszerű reflexióval a német és a magyar nemzetre, a zsidóságra stb. vonatkozólag ugyancsak az ifjúnémetek, különösen Heine hatása alatt keletkezett. Heller e novellájának a folytatását képezik a

¹⁸² Pann. 1844. 13. sz.

lapann. 1845. 99—213. sz.

¹⁸³ A 40-es és 50-es években általánosan ismert magyar származású német színműíró.

¹⁸⁴ Pann. 1845, 48-53. sz.

¹⁸⁵ Spiegel. 1848, 48, 49, 50, 51. sz.

¹⁸⁶ Proelss: Das junge Deutschland, 1892, 17. és 49. 1.

¹⁸⁷ Ungar: 1845, 105-116. sz.

*Pesther Geschichten*¹⁸⁸ és a *Pesth-Ofner Skizzen*,¹⁸⁹ melyek Pest és Buda életének különféle megnyilvánulásairól szólnak. Heller maga így jellemzi őket: „Am langsamen Feuer des Verstandes gekocht, mit dem Gewürze der Phantasie versetzt, mit dem Salze des Witzes bestreut, und mit dem Zitronensaft des Humors ge-
feuchtet.”¹⁹⁰

Ez írások egy Bécsben a 30-as évek felé igen kedvelt műfaj utóhangjainak látszanak. *Stifter Adalbert* írta az e műfajhoz tartozó legjellemzőbb alkotásokat a *Wien und die Wiener in Bildern aus dem Leben* című munkája humorral, iróniával, szatírával és komoly megjegyzésekkel telt darabjaiban.¹⁹¹ Szemmelláthatólag ugyané kategóriába tartozik *Kompért Lipót* novellája: *Sylvesternächte. Scenen aus dem Leben*,¹⁹² egy a bécsi polgári életből vett jelenet elbeszélésével.

Ha az eddig elősorolt és megtárgyalt elbeszélő munkákon végigtekintünk, a XVIII. századi irodalom elpolgáriasodott utóhangjait a szórakoztató novellák legtöbbszörében lelhetjük fel. A nemzeti irány — néhány szórakoztató novellát kivéve — a történeti elbeszélésekben (amelyek között kiegészítésként meg kell még említenünk néhány, valószínűleg szépirodalmi céllal írt, végeredményben azonban pusztán ismeretterjesztő elbeszélést),¹⁹³ főképpen azonban az útinovellákban lépett előtérbe. Ami az ifjúnemek szabadságvágyát és szocialisztikus törekvéseit illeti, az elbeszélő művek — amelyek úgyszólván kizárólag a szórakoztatás szempontjából íródtak — legtöbbszörében legfeljebb csak gyenge célzások alakjában és így is csupán az útleírásokban nyerhettek kifejezést. Egy novellát azonban külön ki kell emelnünk. *Heller Izidor* novellája ez, *Der Liguorianer*,¹⁹⁴ amely a bécsi forradalom előestéjén íródott; legalább is ezzel kívánja az író munkájának heves, forradalmi hangulatát, a papi és a nemesi rendek elleni nyílt és kíméletlen támadását megindokolni.

¹⁸⁸ Ungar 1846, 127-133. sz.

¹⁸⁹ Ungar 1846, 264-268, 287-289, 296 sz.; 1847, 8. sz.

¹⁹⁰ „Eine Fahrt ins Ungarland” Ungar 1846, 116. sz.

¹⁹¹ Nagl-Zeidler i. m. 731. 1.

¹⁹² Pann. 1843, 1-4. sz.

¹⁹³ Ilyenek: Selinger: „Nicolaus Zrinyi auf den Mauern von Sziget” Pann. 1822, 10. sz.; Korn Fülöp: „Das goldene Zeitalter der Ungarn.” Pann. 1846, 89-90. sz.; „Coloman der Büchertäger” Pann. 1846, 107-111. sz.

¹⁹⁴ Morgenröthe: 1848, 12-37. sz.

3. Műfordítások.

A negyvenes években vette kezdetét az a folyamat, amely az addig majdnem kizárólagosan németnyelvű zsidóságot a magyar nyelv Írásban és szóban való használatához vezette.¹⁹⁵ Nyelvi felkészültségük mellett így hozzáláthattak annak a feladatnak az el-látásához, amelyben csakhamar jelentős szerepük jutott: a magyar irodalom néhány alkotásának idegen nyelven való interpretálásához.

A magyar szellemi élet értékeinek külföldre juttatását addig a magyar nyelv izoláltsága és Ausztria szellemi téren is megnyil-vánuló hatalmi törekvései akadályozták meg. Hiába készültek már korábban is fordítások, hiába útleírások, hiába Magyarországról szóló német- és latinnyelvű munkák. Magyarország a szabadság-harcig csak mint exotikus „közel Kelet” szerepel. (Láttuk, hogy — a külföldi érdeklődés irányait kielégíteni akarván, — magyar-orosz írók e felfogást még mélyítették, tudatosan alátámasztották.)¹⁹⁶ Csak a szabadságharc nyomán támadt Magyarország iránt élénkebb érdeklődés a Nyugaton. Ez érdeklődést kiaknázva, keletkezik az-után az a programmszerű és eredményes fordítói munkásság, amely-nek első és legbuzgóbb résztvevői zsidók.¹⁹⁷

A hazai németnyelvű időszakai sajtóban is számos ilyen, zsi-dóktól készített fordítás jelent meg ez időben. A lírai költemények interpretálói között első hely illeti meg *Dux Adolfot*, aki Petőfi költeményeit német fordításban elsőnek tette ismertté a külföldön.¹⁹⁸ Fordítása minden tökéletlensége ellenére is, a Petőfi-irodalom egyik kimagasló eseménye. Petőfi maga is boldogan fogadta.

Dux Petőfi-fordításai közül az e munkában tekintetbe vett időszakai iratokban a következők jelentek meg: *Ein Lied von Petőfi* (A faluban uccahosszat),¹⁹⁹ *Volksromanze nach Petőfi* (Fürdik a holdvilág),²⁰⁰ *In meinem Zimmer* (Szobámban),²⁰¹ *An die Magya-ren im Auslande* (A külföld, magyarjaihoz).²⁰² *Ein Nationallied*

¹⁹⁵ I. I. fej.

¹⁹⁶ II. fej.

¹⁹⁷ Turóczi-Trostler József: A magyar zsidóság és a szellemi tudományok.

A magyar zsidóság Almanachja. Budapest, 1920.

¹⁹⁸ Szinnyei: M. I. 1145. 1.

¹⁹⁹ Pannónia 1845, 88. sz.

²⁰⁰ Pannónia 1846, 3. sz.

²⁰¹ Pannónia 1846, 39. sz.

²⁰² Pannónia 1846, 41. sz.

(Talpra magyar),²⁰³ *Was machst du und was nähst du dort* (Mit csinálsz, mit varrogatsz ott?)²⁰⁴

E Petőfi-fordításokon kívül Duxnak néhány más műfordítása is megjelent: Kunoss András költeményeiből, *Der Dichter*,²⁰⁵ *Ungarische Weisen*.²⁰⁶; Sulyánszky egy igen korszerű versének a fordítása, *Der Patriot*.²⁷¹

Falk Miksa is közölt néhány műfordítást a folyóiratokban.²⁰⁸ Ezek: *Der Bauer* (Székács verse.),²⁰⁹ *Auf den Tod eines ungebo- renen Kindes* (b. Eötvös József verse.),²¹⁰ *Die drei heiligen Worte des Wahns* (gr. Teleki verse.),²¹¹ *An den Morgenstern*,²¹² *Das Matrosenmädchen*,²¹³ *Am Grabe Stranicras*,²¹⁴ *Des Auswanderers Heimkehr*,²¹⁵ (Császár Ferenc költeményei.) *Der Bauernkna- be*²¹⁶ (Erdélyi verse.) *Der Dichter*,²¹⁷ (Kerényi Frigyes verse.), *In Italien*,²¹⁸ (Kisfaludy Károly verse.)

Zerffi Gusztáv Ignác magyar népdalokat fordított németre: *Draussen rennet's*,²¹⁹ *Dämmernd graut der Morgen*,²²⁰ *Selbst die Bäume weinen*,²²¹ *Ach der schöne, bunte Pfau*,²²² Vörösmarty néhány szonettjének a fordítását is közölte: *An Ida*,²²³ *Trauer und Hoffnung*,²²³ valamint Petőfi *Nemzeti dal-ának* igazán lendületes fordítását.²²⁵

²⁰³ Ungar 1848, 64. sz.

²⁰⁴ Morgenröthe 1848, 3. sz.

²⁰⁵ Pesther Tageblatt 1844, 177. sz.

²⁰⁶ Pannónia 1845. 112. sz.

²⁰⁷ Morgenröthe 1848, 3. sz.

²⁰⁸ „Önállóan.” Übersetzungen aus dem Ungarischen. „Pest, Pester Lloyd Ges.

²⁰⁹ Spiegel 1843, 103. sz.

²¹⁰ Spiegel 1844, 4. sz.

²¹¹ Spiegel 1844, 8. sz.

²¹² Spiegel 1844, 11. sz.

²¹³ Spiegel 1844, 67. sz.

²¹⁴ Spiegel 1844, 100. sz.

²¹⁵ Spiegel 1846, 42. sz.

²¹⁶ Spiegel 1844, 26. sz.

²¹⁷ Spiegel 1844, 32. sz.

²¹⁸ Spiegel 1844, 62. sz.

²¹⁹ Pannonia 1846, 71. sz.

²²⁰ Pannónia 1846, 76. sz.

²²¹ Pannónia 1846, 77. sz.

²²² Pannónia 1846, 78. sz.

²²³ Spiegel 1846, 46. sz.

²²⁴ Spiegel 1846, 51. sz.

²²⁵ Spiegel 1848, 23. sz.

A teljesség kedvéért meg kell még említenünk *Kornfeld Viktor Móric* fordítását: *Die Wolken, von Petőfi*.²²⁶

Petőfi költeményeinek és magyar népdaloknak a fordításai jelentek tehát meg a legnagyobb számban. Zsidó fordítóink ezzel a legnehezebb feladatot vállalták magukra, mert hiszen tipikusan magyar, úgy nyelvi, mint hangulati és ritmikai sajátásaiknál fogva semmilyen más nyelven vissza nem adható költői alkotások német nyelven való közvetítését kísérelték meg. Néhány sikerültebb fordítás kivételével, e műalkotások pattogó ritmusát, impresszív jellegét, telített, a szavak jelentéshatárán túlmenő, hanghatásokra is alapított nyelvét egyik fordító éppoly kevésbé tudta visszaadni, mint a másik. Mind e hibákat azonban el kell néznünk, ha tekintetbe vesszük azt a körülményt, hogy éppen e kísérletekkel történt meg az első lépés azon az utón, amely a magyar irodalmat, — ezúttal már tervszerűen, — meg- és elismertette a külfölddel.

A magyar prózairodalom néhány művének németre fordításában már e korban is nagy érdemei voltak egyes zsidó íróknak. Tudjuk, hogy *Klein Herman* elvitathatatlan érdemeket szerzett magának Jósika és Eötvös regényeinek németre fordításával. E fordításait önállóan adta ki és így csak néhány töredékük jelent meg az *Ungar-ban*. Az időszakai sajtó egyébként novelláival az almanachirodalom irányait kedvelő közízlést szolgálta. Az ilyirányú magyar novellairodalom, mint láttuk, ugyanazon forrásokból táplálkozott, mint a német. Lefordításukra tehát nem volt szükség. Gazdagabb anyagot szolgáltatott a fordítóknak a külföldi, — főleg a francia — novellairodalom. A legtöbb ilyen novellafordítás névtelenül jelent ugyan meg, annyit azonban megállapíthatunk, hogy gazdag munkásságot fejtettek ki e téren *Rosenberg Lipót*, *Heller Izidor*, *Rosenthal Sámuel*, *Kornfeld Viktor Móric*, *Zerffi Gusztáv Ignác* és *Saphir Zsigmond*.

²²⁶ Ungar 1846, 90. sz.

4. Humor.

Az e dolgozatban tárgyalt időszaki iratok szépirodalmi részében a humor jelentős szerephez jutott. Majdnem mindegyiknek állandó humoros rovata volt, amelyben főképpen szentenciaszerű humoros Írások jelentek meg. Ez a jelenség — humoros közlemények nagy elterjedtsége — sem merült fel előzmények nélkül: irodalmi tradíciók és a korszellem készítették elő.

A humor a német irodalomban először a korai romantikusoknál jutott nagyobb jelentőséghez. *Jean Paul* volt a képviselője. Bizonyos gondolatból fakadó humor; azaz humor mint világszemlélet! feltevéseknek, megoldatlan problémáknak megnyugtató, sőt néha felvidító beállítása; tréfás, groteszk komikum és szatíra voltak ez irodalmi iskola humorának alapelemei. A humoros és groteszk elemek a romantikus iskola íróinál is igen kedveltek voltak. A humor nagy elterjedtsége és kedveltsége egyrészt ellenhatásként fogható fel, amely a felvilágosodás észszerűségével és a klasszicizmus fenkölttségével szemben lépett fel; másrészt kiválóan megfelelt a humor a szabályszerűség ellen és a műfajok általános egybevegyítése mellett megnyilvánult romantikus tendenciának, és nem kevésbé a romantikus iróniának, amely mindig készen volt sírásból nevetésbe, az egyik érzelemből az ellentétesbe átcsapni. *Arnim, Fouqué, Kleist, Tieck, Hoffmann* egyformán nagyrabecsülték a humort. A szójátékot tartották e tekintetben a legbecsesebb eszköznek; távoleső, néha ellentétes fogalmak, — amelyek azonban valamilyen módon, többnyire hasonhangzás alapján, kapcsolatba hozhatóak voltak, — egymáshoz közelítése, egyesítése, hozta létre a szójátékot.

A humor az ifjúnémet irodalomban a retorikai elem mellett fontos, majdnem döntő szerephez jutott. Humor és szellemes él nélkül a két legnagyobb ifjúnémet Írónak: *Heinének* és *Bőmének* az írásait el sem lehet képzelni. A humor előidőzésére ugyanazokat az eszközöket használták fel, mint az őket megelőző irodalmi iskola képviselői. Az ifjúnémet humor sajátos tulajdonsága volt azonban az, hogy reális, főleg a politikai életet illető célok eszköze volt, amely célok érdekében az eképpen öncél nélküli humor gyakran triviálissá, elkoptatottá vált. Éppen ezért az ifjúnémet írók jellegzetes szatirikus-humoros stílusát „szurnalista stílusnak”,²²⁷ tehát az

²²⁷ Wiegand: i. m. 682.

aktualitásával együtt az értékét is elvesztő stílusnak szokták nevezni.

Az irodalmi tradíciókon kívül a korszellem is megmagyarázza politikától átítatott, mesterségesen megmerevített jellegében, hogy miért vált a humor olyan kedvelt és állandóan alkalmazott elemévé az irodalomnak. A nehéz viszonyoktól sújtott polgárság minden eszközt felhasznált arra, hogy a változhatatlant legalább a képzeletben megszépítse; hogy magának ideális képzeletbeli világot teremtsen. A humor és pedig úgy az eszmei alappal bíró, mint a játékos, cél- és alap nélküli humor kiválóan használható irodalmi eszközévé vált ennek az ideológiának.

Magától értetődő jelenség az, hogy a hírlapokban és folyóiratokban, amelyek szükségszerűleg a tömegízlésnek hódolnak és annak lelegevenebb tükörképét adják, a humor nagy szerephez jutott. Feltűnő, hogy az e dolgozatban tárgyalt időszakos iratok humoros rovatainak vezetői majdnem kivétel nélkül a zsidó származású újságírók közül kerültek ki. *Saphir Móric Gottlieb, Rosenberg Lipót, Mahler Móric, Horovitz Lipót, Neustadt Adolf, Kornfeld Viktor Móric, Zerffi Gusztáv Ignác, Dr. Saphir Zsigmond* szinte kimeríthetetlen munkások voltak a humor területén. Különböző pszichológiai momentumok magyarázzák a zsidók e szemmelátható hajlamát a humorra.

A zsidó nép története évszázadok óta a szenvedések hosszú sorozata. A nemzeti és ezzel együtt az egyéni balsorsnak ez a megszakítatlan láncolata nyom nélkül nem tűnhetett el. Eltörülhetetlen, apáról-fiúra átöröklődő bánatosság, némely tekintetben apathikus fáradtság, pesszimizmus lettek a következményei. Humor, melyet semmiképpen sem lehet a komikummal felcserélni; humor, mint önirónia, mint könnyek között való mosolygás, némi lehetőséget adott a földön mostoha sorsú zsidóságnak is az emberi, ösztönszerű életigenlésre. A zsidóságnak ez atavisztikus hajlamát a humorra hagyományos nevelésük is előmozdította. Kivétel nélkül intenzív zsidó nevelésben részesülve, gyermekkoruk tekintélyes részét a „jesivá”-ban (talmudiskolában) töltötték el. Műveltségük alapja tehát talmudikus, biblikus eredetű volt. Éle és humor már ősidők óta alkotórészei voltak a zsidó szellemnek. A *Bibliában*, a *Talmudban*²²⁸ és a *Midrasban*²²⁹, a zsidó szellemnek ez ősi alko-

²²⁸ A Talmud: a bibliai törvények és a később alkotott jogszabályok jurisztikus magyarázata.

²²⁹ A Midrás: allegorikus magyarázata a bibliai történelmi eseményeknek.

tásaiban is nyomuk van. A Biblia számos világi elbeszélést tartalmaz, amelyek mint minden a népnek szánt olvasmány, humoros elemeket is tartalmaznak.²³⁰

A Bibliában és a Talmudban főleg a szójáték nyert nagyobb jelentőséget. A talmudtanulmányok, amelyek jogi vitákból, rokonfogalmak éles elválasztásából vagy összehasonlításából állottak, természetszerűleg túlzásokhoz vezettek és az eredmény gyakran a gondolati elemnek a szóbelivel szemben való háttérbe szorulásával, pusztán szójáték volt. Szokásos eljárás volt túlhosszú vitákat szellemes, humoros fordulattal lezárni. Az erre való készséget a talmudtanulmányok folyamán szokásos módszerek, mint paradox lehetőségek mérlegelése, egy és ugyanazon fogalomnak minden lehetséges módon való magyarázgatása, a rokonfogalmakkal való végelelthetetlen variálása és kombinálása, gyors és meglepő fordulatokban gazdag visszavágás az ellenfél szavaira, adták meg.

Mindezt tekintetbe véve, semmiképpen sem meglepő, hogy humoros írásaink szerzői a legnagyobb számban zsidó újságírók voltak.

Az első feuilleton-humorista, nemcsak a zsidó zszurnalista írók között és nemcsak a magyarországi németnyelvű időszakai sajtóban, hanem pl. a berlini zszurnalisztikában is,²³¹ *Saphir Móric Gottlieb* volt. Humoros írásainak legnagyobb része rövid, közmondásszerű, tehát humoreszkszerű gondolatfoszlány; mindezek a hírlapirodalom tömegtermékei közé tartoztak. Legnagyobb részük a napi szükséglet szolgáltatásában állott s ezt kielégítve, értékét is elveszítette. A budai *Pannónia*, amelynek Saphir főmunkatársa és részben szerkesztője volt, fennállásának egész ideje alatt nap-nap után hozta Saphir híres *Papillotten* című humoros írásait. A későbbi években, amikor Saphir már Bécsben működött, a *Spiegel*, a *Pesther Tageblatt* és az *Ungar*, bécsi lapokból vették át Saphir humoros cikkeit és közölték Bécsben tartott, még a legmagasabb körökben is általános feltűnést keltett humoros felolvasásait.

Saphir humorának alapja a szatíra volt. Nem bizonyos világ-szemléletből eredő, principiális, keserű utóérzést hátrahagyó szatíra

²³⁰ Pl. Jákob felhasználja Ézsau mohó étvágyát, hogy az elsőszülöttségi jogokat magának megszerezze; csellel éri el Izsák áldását; Rachel ellopja és elrejtí atyja házi isteneit; Sámson csintevései; Illés prófeta nevetségessé teszi Baál papjait stb. 1. Jüdisches Lexikon. Berlin, 1928/29. II. 1687. 1.

²³¹ L. Salomon: i. m. 307. 1.

volt ez; inkább egy tréfaűzőnek, egy „enfant terrible”-nek az egész világ bosszantására szánt, ezidőben azonban alapjában véve még ártalmatlan „l'art pour l'art” szellemeskedése volt. Tárgyköre meghatározhatatlanul nagy. Maga írta: „Wahrer Witz speist am table d' hôte des ganzen Universums.”²³² Valóban, nincsen az akarati, érzelmi, gondolati világnak olyan megnyilvánulása, a külső jelenségvilágnak olyan tüneménye, amelyet ne lett volna képes szurkálódásainak, vagy szatirikus célzat nélkül irt zsonglőrszerű gondolat- vagy néha csupán szójátékainak megfelelő tárgyává tenni. Saphir humoros-szatirikus írásainak technikai alapja hihetetlenül gazdag, könnyedségben, változatosságban, váratlan fordulatokban, önkényes, néha túlmerész újításokban bővelkedő nyelve volt. A mód, amelyen ezt a szóművészetét a humoros hatás keltésére felhasználta, már kevésbé volt változatos és jellegzetes. Eljárásai tipikusak voltak, sokban a német romantikusok szatirikus-humoros stílusának technikai elemeire emlékeztetnek. Legsajátosabb eljárása a szóélc volt, melyet különböző eszközökkel: szavak eltorzításával, komikus elnevezésekkel, vagy ugyanazoknak a szavaknak különböző kapcsolatokban való jelentés-változásával ért el. A mondat felépítésének sajátosságai: egy és ugyanazon szónak többszörös, a kifárasztásig történő ismétlése; szavak halmozása; stílusbeli szabálytalanságok: hosszú körmondatok és rövid kiélezett tömondatok váltakozása; nagyon kicsiny és nagyon nagy, vagy lényegüknél fogva tökéletesen különböző dolgok összehasonlítása; több, egy és ugyanazon fogalommal összefüggő, egymás mellett azonban, a köztük lévő ellentét folytán nevetségesen ható fogalom egymás mellé sorakoztatása; egy tulajdonságnak, egy gondolatnak mérték nélküli túlzása; agyafűrt kombinációk egyazon fogalommal különböző kapcsolatokban; ideális atmoszférától körülvelt dolgoknak a materiális hétköznapokba helyezése; akarva elkövetett anakronizmusok; egyazon fogalomnak a végsőkéig való boncolgatása, ami természetszerűleg paradox állításokhoz vezet: — ez összes eljárások kiválóan alkalmas, kimeríthetetlen eszközeivé lettek Saphirnak. Ezek segítségével juttatta kifejezésre leghóbortosabb gondolatait. Ez eljárások alapján Saphir hihetetlen nagy tömegben szinte ontotta magából humoros közleményeit. Népszerűségük igen nagy volt; Salomon Ludwig, *Holtéi* visszaemlékezéseinek erre nézve

²³² Pann. 1819, 19. sz.

igen jellemző helyét említi²³³: „Ich habe Droschkenkutscher auf ihrem Bock und Gemüseweiber vor ihren Körben sich daran erbauen gesehen.” Az egykorú irodalmi kritika is nagyon kedvezően ítélte meg Saphir humoros írásait. „Deutschlands jetzt lebender erster Humorist”²³⁴ elnevezéssel illették, aki „aus dem üppigen Füll- und Fruchthorne des brillantesten Humors das pikanteste Arom über alles ausgiesst und die ätzende Schärfe der mutwilligsten Ironie durch die kindliche und gemütlische Naivität gar sehr mildert” stb.²³⁵ Kevesen merészelték csak a rettegett férfiúnak, aki ellen *Grillparzer* a legfélelmetesebb epigrammát²³⁶ írta, amelyet valaha is kritikus ellen intéztek, — ezt azonban Saphir bosszújától való félelmében fiókja mélyében rejtegette, és akit Hebbel megvetése ellenére is „lieber Freund Saphir”-nak nevezett;²³⁷ — kevesen merészelték csak Saphir hibáit már életében szemére vetni. Így egy bizonyos *Turteltaub* „Zeitschwimmer”-nek nevezte, az árral úszónak, aki a közmondást: „mundus vult decipi, ergo decipiatur” szem előtt tartva, a tömegizlés pojácajává, újságíró harlekinná fokozta le önmagát.²³⁸ *Zerffi Gusztáv Ignác* igen találó Ítéletéről már szó esett.²³⁹ Saphir minden komoly alap, valódi humor nélküli, légből kapott, de ennek ellenére is, gyakran szellemes és mindig hatásos írásainak nagy népszerűsége és sikere csakis az átlagközönség kritikátlanságával magyarázható és ugyanez adja annak a magyarázatát is, hogy egyes körökben még kevéssel ezelőtt is szívesen emlékeztek vissza egy-egy Saphir-élcre.

Humoros írásaival Saphir iskolát csinált és csakis az ő hatásának tulajdonítható és semmiképen sem nevezhető túlzásnak, ha egy *Papillotte-ában*, — amely egyébként kiválóan alkalmas Saphir humoros stílusának illusztrálására, — ezt írhatta: „Wir lesen heutzutage Aphorismen, hypochondrische Splitter, Fidibus, Papillomen, Ein- und Ausfälle, etc. aber wenig Gedanken. So spricht man von Gedanken ohne Gedanken, so liest man Gedanken ohne

²³³ i. m. 308. 1.

²³⁴ Pesth. Tgbl. 1840, 97. sz.

²³⁵ Spiegel 1838, 2. 17. sz.

²³⁶ „Die Ähnlichkeit ist unbestritten, — Es fehlt nur Christus in der Mitten.” I. Bató: i. m. 212. 1.

²³⁷ Kummer: Deutsche Literaturgeschichte des XIX. u. XX. Jh. Berlin, 1926. I. 390. 1.

²³⁸ Spiegel 1838, 30. sz.

²³⁹ III. fejt. 30. 1.

Gedanken, so schreibt man Gedanken über Gedanken ohne Gedanken. Was soll man sich dann über diese Gedanken, die keine Gedanken sind, für Gedanken machen, die ja Gedanken sein wollen? Doch der Leser liest Gedanken mit oder ohne Gedanken, selbst in Gedanken, und legt die Gedanken über Gedanken weg, den Kopf voll von Gedanken — ohne Gedanken.²⁴⁰

Saphir első követője a humoros és aforisztikus mondások területén *Kornfeld Viktor Móric* volt. Ily irányú mondásai 1825-ben az *Iris-ben*, 1833-ban és 1834-ben *Glossen* cím alatt sorozatosan a *Spiegel-ben* és hosszabb szünet után, 1844-ben, a *Pesther Tageblatt-ban* jelentek meg. Kornfeld minden kétséget kizáróan Saphir hatása alatt állott. A humoros hatás elérésére a Saphirtól tanult eszközöket használta fel, de — mint ez egyéb írásaiból kitűnik, — inkább a komoly reflexió, mint a humor iránt volt hajlamos és így ezen a téren meglehetősen sikertelenül működött. Maga is belátta humoros invencióban való szegénységét és így glosszáinak legnagyobb részében megelégedett valóban megtörtént, humoros események visszaadásával, vagy kommentálásával.

Horovitz Lipót, pozsonyi leányiskolái tanító egész újságírói tevékenységét a humornak szentelte. Humoros Írásai *Gedankenfeilstaub* cím alatt 1833-1836-ig a *Pressbürger Aehrenlese-ben* jelentek meg. A későbbi években humoros írásai: *Briefe an meinen Freund A. in B.*, *Gedankenfeilstaub*, *Anekdotenkranz*, *Halbreife Gedanken* és *Kurze Gespräche* cím alatt a pozsonyi *Pannonia-ban* jelentek meg. Saphir szatirikus alaphangja, tárgyköre, technikai eszközei, főleg szójátékai, komikus párhuzamai és erőltetett összehasonlításra alapított paradox állításai, sőt túlságosan nagytermelő képessége is, önálló képességekben sem szegény követőre találtak Horovitzban. Horovitz maga is igazolta, hogy Saphir nyomdokain haladt, amennyiben gyakran utalt Saphir mondásaira, ismételte őket, hogy azután Saphir modorában valami megjegyzést fűzzön még hozzájuk. A „*Briefe an meinen Freund A. in B.*” a „*Halbreife Gedanken*” és a „*Kurze Gespräche*” már az ifjúnémetektől veszik át a mintát, amennyiben aktualitásokat és — főleg az utóbbiak — a politikai körülményeket helyezik szatirikus megvilágításba.

A „l'art pour l'art” feuilleton-humoristák sorában dr. *Saphir*

²⁴⁰Pann. 1821, 39. sz.

Zsigmondot és Rosenberg Lipótot kell még említenünk. Saphir Zsigmond meglehetősen jelentéktelen humoreszkjei 1839 és 1847 között az *Ungar-ban* és a *Pesther Tageblatt-ban* jelentek meg *Croquis aus meinem Notizenbuche* cíni alatt. A kor hangulatának megfelelően, pesszimisztikus gondolatokból kiindulva irt bennük az emberiség mindenfajta tökéletlenségeiről.

Rosenberg Lipót humoros írásai: *Gedankensplitter*, *Glossen*, *Journalquerlesungen*, *Amüsantes Kaleidoskop*, *Aus da und dort* címek alatt 1842 és 1846 között a pozsonyi *Pannonia-ban* jelentek meg. Ő sem bővelkedett egyéni kitalálásban és így anekdotákat közölt sok érzékkel humor és szatíra iránt, amely alapján véve pesszimista életfelfogását takarta. Ő is Saphir epigonja volt, semmiképpen sem emelkedett a dilettáns színvonala fölé. Humoros közleményeinek tekintélyes száma azonban azt bizonyítja, hogy sikere volt.

Időszaki irataink többi humoristái már az ifjúnémet szellemi áramlatok hatása alatt irtak.

A legtermékenyebb és a legjelentősebb közöttük *Neustadt Adolf* volt. Humoros közleményei *Minutien*, *Bunterlei Kleinigkeiten*, *Polemische Raketen*, *Journalistisches Tirailiren*, *Gelsen*, *Einheimische Mücken* cím alatt 1840-1847-ig sorozatosan jelentek meg a pozsonyi *Pannonia-ban*, amelynek *Feuilleton-ját* majdnem egészen megtöltötték. A *Minutien-t* külön kell említeni; aforisztikus, lényegüknél fogva tehát szubjektív megjegyzések voltak ezek, a külső és belső világ mindenfajta jelenségeit illetőleg. Neustadtnak összes többi humoros rovata az aktualitások szolgálatában állott; a művészeti, irodalmi, politikai élet napi eseményeit ábrázolta bennük humoros-szatirikus hangon, az új, az ifjúnémetektől bevezetett eszmék szellemében. Az igazság, a haladás érdekében a kíméletlenségig ment, néha túlságosan éles hangot ütött meg és ez a körülmény okozta, hogy — amint ez Neustadt gyakori utalásaiból kitűnik — éppen ez írások alapján számos polémiába keveredett.

Ifjúnémet hatás alatt irt még két tehetséges és igen termékeny zsurnalista-humorista: *Mahler Móric* és *Zerffi Gusztáv Ignác*. Mahler 1845-1847-ig az *Ungar-ban* tette közzé *Man murmelt* és *Bitteres und Süßes* című megjegyzéseit, amelyek éles iróniával, kíméletlenül támadtak mindent — legyen az az irodalomban, művészetben, a köz- és magánéletben, a politikában stb. — ami a kor szellemének, a legújabb eszméknek nem felelt meg. Már ezekben az írásokban megszólaltatta azt a túlélés sértő hangot, amely

miatt később Bécsben egyrésztől ünnepelték, másrésztől megvetették. Tagadhatatlan az a tény, hogy már ezekben az ifjúkori írásai-
ban is megnyilatkoztak egyes kiváló sajátságai, mint nagy mozgékony-
sága, frissessége, stílusbeli ügyessége, és széles látóköre.

Minden tekintetben hasonlóak voltak *Zerffi Gusztáv Ignác* humoros írásai, melyek 1845- 1848-ig a *Pannonia*-ban és a *Spiegelben* jelentek meg *Streiflichter*, *Gedankenlose Gedanken*, *Wespen*, *Pillen and Bonbons* és *Stecknadeln* címek alatt.

Ha ez utóbbi humoristák írásai kritikai szempontból megítélve nem is bírnak valódi irodalmi értékkel; ha valóban az irodalmi tömegtermelés azon termékei közé tartoznak, amelyek aktualitásukkal együtt értéküket is elveszítik, — kulturhistóriai szempontból mégis kiváló érdekléssel bírnak, mert az egykorú hazai és külföldi szellemi életnek majdnem minden eseményét kritikai szempontból megítélve, a legújabb eszmék, a haladás szellemében érintik.

IV.

Zsidó írók mint kritikusok.

A hazai németnyelvű időszaki iratok mind felvették programjukba a hazai, különösképpen a hazai német szellemi életnek különféle megnyilvánulásait kritikai szempontból megítélni. Miután a sajtó és közönsége a nyomasztó, az általános érdeklődési kört egyre szűkebb keretek közé szorító politikai viszonyok következményeképpen élénk figyelemmel kísérték a színházi eseményeket,²⁴¹ elsősorban a színikritika talált az akkori publicisztikában számos művelőre. Ez okon kívül a színikritika, amely a színpadnak nap-nap után következő eseményeiről számol be és így valamelyest a napi tudósításokhoz, tehát az újságírás körébe tartozik, már lényegénél fogva is nagyobb szerephez kell, hogy jusson a publicisztikában, mint az irodalmi kritika. Korunk időszaki irataiban is gazdagon, mondhatni rendszeresen kifejtett színikritikai munkásságot találunk. E munkásságban számos zsidó is részített.

Habár a színházzal szemben támasztható követelményeket korszakalkotó munkák, mint *Lessing Hamburgische Dramaturgie-ja*, *Schlegel Ágost Vilmos* felolvasásai, *Vorlesungen über dramatische Kunst and Literatur*, *Tieck Dramaturgische Blätter* című munkája és *Goethe* műve, *Regeln für Schauspieler* befolyásolták, sőt némely tekintetben meg is határozták²⁴², megoldhatatlan feladat lenne mégis az akkori színikritika egységes, tudományos elvekre alapított, rendszeresen alkalmazott szempontjai után kutatni. Egyrészt a kritikusok megvesztegethetésére, színházak, vagy egyes színészek és kritikusok közötti háborúskodásokra (néha a szó fizikai értelmében is) vonatkozó számos gúnyos megjegyzésből, a színikritika komolytalansá-

²⁴¹ L. Salomon: i. m. III. 240. 1.

²⁴² Császár Elemér: A magyar irodalmi kritika története a szabadságharcig. Budapest 1925 219 1.

gára, sőt korrupciójára következtethetünk. Másrésről még a komolyabb kritikusoknál sem lehet együttműködésről szó. Néhány, a színpadi eseményektől előidézt, vagy pedig a kor szellemében gyökerező eszmén kívül, a színikritika egyéni volt. A színikritikusok nem általános, komoly dramaturgiai tanulmányokra alapított szempontok szerint Ítélték, hanem esetről esetre, szubjektív érzéseiknek megfelelően.

A hazai németnyelvű időszaki sajtó zsidószármazású írói Pesten, Budán és Pozsonyban tevékenykedtek. Kritikaik ennél fogva a városok német színházainak előadásaira vonatkoztak. Ezek között a pozsonyi német színház volt a legidősebb. A XVIII. században élte virágkorát; a XIX. században, amikor az államhivatalokat Pestre helyezték, hanyatlani kezdett. Különböző vándorszíniész-társulatok játszottak benne és igazgatóik is gyors egymásutánban váltakoztak. Ezek kivétel nélkül a bécsi színpadi eseményeket fogadták el követendő példának, de — szegényes körülményeik közepette — többnyire csak azt vehették át a bécsi színházi életből, ami a nagy tömegeket leginkább vonzotta, művészi szempontból azonban nem volt nagyértékű.

A pesti német színház 1812-ben nyílt meg. Itt is Bécs mintáját követték. A műsor igen változatos volt. A vezetők mindent akartak nyújtani, amit egy német színpad csak nyújthat; így előadásra kerültek operák, klasszikus darabok, többé kevésbé értékes egykorú drámák és bohózatok. 1837-től, a magyar Nemzeti Színház megnyitásának évétől kezdve, a német színház gyors hanyatlásnak kellett, hogy induljon. A budai német színházra, amely a pesti mellett szegényesen tengődhetett csak, lényegében ugyanez vonatkozik.²⁴³

A magyarországi német időszaki sajtó első zsidó színikritikusa *Saphir Móric Gottlieb* volt. Ebbeli munkásságát *a Pannóniánál* fejtette ki 1819-től 1822-ig mint a pesti és budai (Pest-Ofner) német színház kritikusa. Ő maga is „von Gottes Zorn erwählter Theaterzensent”-nek nevezte magát, arra az általános tekintélyre utalva, amelynek senkit és semmit sem kímélő írói sajátságainál fogva hatásos színikritikái örvendtek. Kritikaik két részből állanak: az előadott darabnak mélyreható analíziséből és bírálatából és

²⁴³ Kádár Jolán: A pesti és budai német színiélet története 1812—1847 Bpest, 1923. N. Ph. D. XXIX.

az előadásnak minden egyes részletre kiterjedő megítéléséből. Amit egy kritikussal szemben és így önmagával szemben is emelhető főkövetelménynek tartott, az igazság és tárgyilagosság volt: „Schädlich wäre es für die Kunst selbst, wenn wir über ihre Geweihten mit Verblendung, Vorliebe oder falscher Schonung urteilen wollten. Das heiligste ist uns Wahrheit; das ist der Leitfaden von dem wir ausgehen, und Wahrheit ist der Gesichtspunkt, den wir immer im Auge behalten. . . . Wahrheit mag süß wie Honig über, die Zunge schleichen, oder bitter wie Galle den Trinkenden anwidern, — diese wird immer die Leiterin der Kritik bleiben. . . Das lesende u. das sehende Publikum hat sich das Recht erkaufte, mit klaren Augen zu sehen, und mit deutlicher Stimme zu urteilen.”²⁴⁴

E követelmények alapján *Saphir* szigorú mértéket alkalmazott úgy a darabnak, mint a játéknak a megítélésére. Szemére vetették, hogy részrehajló és rosszindulatú volt; úgylátszik azonban, hogy ezekben az ifjúkori éveiben a későbbi kicsinyes gyűlölködése még hiányzott; rosszindulatáról ez időben még nem lehet szó, inkább rosszmájúságáról, amely a dicséretben sohasem engedte a mértéket túlhaladnia, kifogásokban azonban kimerithetlenné tette. Újból és újból hangoztatott álláspontja volt: „vox populi non est vox dei”;²⁴⁵ ennek nevében ostromozott mindent, ami a valódi művésztől távol, a nagytömegek tetszésének hódolt. Kritikáinak irodalmi részében az irodalom klasszikus alkotásainak, mint *Die Jungfrau von Orleans*,²⁴⁶ *Emilia Galotti*,²⁴⁷ *Egmont*,²⁴⁸ legmélyebb tisztelete, kimerithetlen dicsérete mellett fenyegető, legélesebb gúnyjával és hihetetlenül gazdag frazeológiájának egész erejével heveskedő támadásait olvashatjuk, amelyekkel a tömegízléstől felkapott, durva, nyers jelenetekben bővelkedő, de az igazi élettől távolálló bohózatokat és népies színműveket illette. Ismételten irt mély megvetéssel a „Geschäft der Lokalmuse”-ról, a „Haut gout der Gallerien”-ről²⁴⁹ és gyakran panaszkodott komoly színművek hiánya miatt.

A színészek megítélésénél sem alkalmazott kevésbé szigorú

²⁴⁴ Pannónia 1820. 58. sz.

²⁴⁵ Pannónia 1819. 70. sz.

²⁴⁶ Pannónia 1820, 35, 78 sz.

²⁴⁷ Pannónia 1820, 63. sz.

²⁴⁷ Pannónia 1820. 50. 72. sz.

²⁴⁷ Pesther Tageblatt 1841, 48. sz.

mértéket. A legkisebb részletekig menve, minden egyes színészt külön szem előtt tartva, mondott bírálatot, a színészek taglejtését, kiejtését, sőt öltözetét sem hagyva figyelmen kívül. Elsősorban szerepének tökéletes megértését, átérzését, az előadott darabba való tökéletes elmélyedést kívánta a színésztől: „Jeder Schauspieler soll nicht nur *seine* Rolle, sondern bei besseren Stücken das ganze studieren, im Geiste auffassen, im Gemüte empfangen, und dann den richtigen Standpunkt, von dem er auszugehen hat, aus der Übersicht des Ganzen schöpfen, und aus der inneren klaren Anschauung ins Leben übertreten lassen.”²⁵⁰

Amitől úgy a színészek játékában, mint a darabok megválasztásában egyenesen irtózott, ami ellen küzdött, az az olcsó, a tömegek tetszésének hódoló eszközökkel való hatásvadászás volt; ugyanebből az okból különösen ellene volt a mindinkább szokásossá vált extemporálásnak, amely a jóízlés határait gyakran lépte át.

Saphir tehát igen gazdag kritikai tevékenységet fejtett ki, amely azonban tulajdonképpen negatív tevékenység volt. Megelégedett a rossznak az ostromozásával, nem adott azonban új, a hibákat kiküszöbölő programot. Éppen ez az a pont, amelyen a hazai német időszaki sajtónak egy másik, *Saphir* mellett legtermékenyebb zsidó színikritikusát, *Neustadt Adolfot* *Saphir*rel szembe lehet állítani.

Neustadt ilyirányú tevékenységét, mint a pesti német színház kritikusá, 1839-ben a *Pesther Tageblatt-nál* kezdte meg. Neustadt előtt a szerkesztő, *Dr. Saphir Zsigmond* látta el — állandó színikritikus hiányában — ezt a feladatot. Nem lévén hivatásos kritikus, bírálatai inkább színházi jelentéseknek nevezhetők.

1840—1847-ig Neustadt mint a pozsonyi német színház kritikusá a *Pressburger Zeitung-ba* és annak szépirodalmi melléklapjába, *A Pannonia-ba* írta kritikáit.

Neustadt nagy értéket tulajdonított a kritikai munkásságnak. Véleménye szerint a kritika „conditio sine qua non”-ja a művészi élet teljes kibontakozásának. „Wo die Kritik flach ist, verflacht die Kunst; wo der Kritiker faul ist, verfault der Künstler. Je wahrer, je gesalzener die Kritik, desto frischer, eingreifender, belebender sind die Kunstbetrachtungen.”²⁵¹

Éppen e fontos szerepükre való tekintettel súlyos követelményeket támasztott a kritikusokkal szemben és küzdött a kritika te-

²⁵⁰ Pannónia 1820, 50.

²⁵¹ Pannónia 1846, 188. sz.

rén uralkodó rossz viszonyok ellen. Irányelvei nagy vonásokban a következők voltak: a valódi kritikus minden érzékével behatol a művész „műhelyébe”, annak technikai készségébe, belső életébe. Véleményét nem dilettáns módon, hanem kiélezetten, egyéni stílusban kell a nyilvánosság elé bocsátania és alá is kell írnia, hogy ezzel minden felelősséget, az összes következményt magára vállalja. A kritikusok az előadókat mindig csak színészeknek tekinték, mindig csak a maszkot és soha sem a mögötte rejtőző, embert lássák. Nem szabad kedvenceket, veteránusokat vagy kezdőket látniok. A színész minden este új jelenség legyen nekik. A közönség véleményét nem szabad elfogadniok, mert míg ez, — a közönség —, hódolhat a kor ízlésének, addig a kritikus feladata a mulandó korszerűt („Temporäre”), amely gyakran üres és felületes, a néha nem annyira hatásos, nehezebben felismerhető, igazi értékektől elkülöníteni. A kritika ebben a felfogásban a fényhez és viláosságához vezet, minden nyersséget és erkölcstelenséget mellőz, törvényeket ad és tanít.

Mind gyakrabban és mind élesebben hangoztatta Neustadt e követelményeket és éles iróniával ostorozta a rossz kritikusokat: „die theatralischen Kannengiesser”, „Die Kritiker”, „die Raison-neurs”, akik komoly alap gondolatok nélkül, felelőtlenül működtek.²⁵¹

Neustadt a színpadnak minden kérdését érintette. A legtöbbet a műsorral foglalkozott. Neki is meg kellett állapítania, hogy a klasszikus darabok a nagy tömeget nem vonzzák többé. A legnagyobb baj, véleménye szerint, az eredeti német társadalmi drámákban való hiány volt. Ez a hiány okozta azt, hogy a bohózatok vagy — a jobbik esetben — néhány kedvelt elbeszélő munka drámai átdolgozása olyan nagy számban öntötték el a színpadot. A bohózatot annyira megvetendőnek tartotta, hogy minden róla szóló kritikát bezüntetett;²⁵² az elbeszélő munkákat szintén nem tartotta a színpad számára való átdolgozására alkalmasnak. A német színpad újbóli felvirágoztatását egyedül az egykorú drámai költészet teljes irányváltatásától várta. Követendő például, — a kritikusoknak a hazai német színpadokon mind nagyobb számban megjelenő francia darabok ellen folytatott küzdelme ellenére is, — a franciákra utal. Véleménye szerint a francia szellem a némethez képest hihetetlenül gaz-

²⁵¹ Pannónia, 1841, 4. sz.

²⁵² Pannónia, 1844, 25. sz.

dag a színpadon kiválóan alkalmazható eszközökben, amellyel nem igazságot, alaposágot, inkább meglepő kombinációkat, sokoldalúságot, élénkséget juttatnak érvényre. Míg a németek mindig a halhatatlanságnak akarnak élni és ennél fogva túlkomollyá, tendenciózussá, unalmassá válnak; míg az eszmétől, ideális jellemektől nem képesek megválni, addig a franciák a pillanatnak élnek. Egy kis anekdota szolgáltatja nekik az anyagot, az életből lesnek el egy helyzetet, szereplőik egyszerű természetes emberek, könnyű kézzel vezetik az eseményeket, és — darabjuk tetszik. Még a bohózatnak és elbeszélő művek drámai átdolgozásának is kegyelmet ad Neustadt, ha francia írók kezeiből erednek; előbbieknél, mert ahelyett, hogy csupán nevetésre ingerelnének, amint ez a bécsi bohózatokra vonatkozólag fennáll, — a való életet ragadják meg; utóbbiaknak, mert párbeszédjük annyira élénk, hogy a színpad számára is alkalmasak.²⁵³ — Az egyes színészek megítélésével feltűnően keveset foglalkozott Neustadt: „Ich beachte in meinen Referaten die Schonung gegen die Herren und Damen der hiesigen Bühne.”²⁵⁴ És valóban, néhány a játékot illető általános megjegyzést irt csak. Gondolkozó művészeket, tudatos színészeket kívánt a színpadon látni, akik a túlpathetikus hangot, az erőltetett mozdulatokat kerülve, nyugodtságukkal természetességet érnek el.²⁵⁵ Ismételten hangsúlyozta a szép német kiejtés és a gondosan összeállított ruhatár fontosságát.²⁵⁶

Neustadt alkalmat talált annak a hangsúlyozására is, hogy az igazi együttműködésre, amely a művészi produkció szempontjából színházaknál elengedhetetlen, a különböző elemeket szorosan összetartó, biztos vezetőre van szükség. A „Regisseur” megválasztása tehát létkérdése minden színháznak. Azt is ajánlotta, hogy francia mintára állandó esztétikus működjék a színházaknál.

A hazai német, a színkritika terén is működő zsidó újságírók között Saphir és Neustadt voltak a legkiforrottabb egyéniségek, akik egyszersmind a legtevékenyebben is tevékenykedtek e téren. Rajtuk kívül a következő zsidó újságírók vettek részt e munkában: *Mahler Móric* (*Der Ungar* 1845.; *Heller Izidor* (*Der Ungar* 1846—47), *Zerffi Gusztáv Ignác* (*Pannónia* 1845, *Spiegel* 1846) és *Falk*

²⁵³ 1840, 90 sz.; 1841, 83, 87. sz.

²⁵⁴ Pannónia, 1840, 943. sz.

²⁵⁵ Pannónia, 1845, 33 sz.; 1846, 37 sz.; 1846 57 sz.

²⁵⁶ Pannónia, 1843, 48 sz.

Miksa (*Spiegel* 1846—47). Kritikáik eltértek ugyan egymástól egyes részletkérdésekben (vájjon a színikritikában a darabnak, vagy az előadásnak a megítélése fontos-e; a darab megítélésében a költői értéket, vagy a hatásos színpadi jeleneteket; a színészek megítélésében pedig az intelligenciát vagy az ügyességet kell-e elsősorban megbecsülni stb.) Miután azonban e helyen a tárgy: az akkori színikritika irányelvei, érdekesebb, mint az egyéniségek, megelégelhetünk a működésükből általános következtetéseket levonni. Törekvéseik nagyban és egészben egyeztek Saphir és Neustadt törekvéseivel. Mindenekelőtt pártatlan, megvesztegethetetlen, szigorú és alapos kritikai munkásságért szállottak síkra. A színpad megtisztítását tűzték ki célul; „wahre Tempeln Thaliens und nicht Komödienspielfabriken” volt a kívánságuk. Küzdöttek a bohózat ellen, amelyet *Falk Miksa* felette találóan így jellemezett: „jemand wurde einst gefragt, wie man ein Kanone mache; er antwortete: ich nehme ein Loch, und lege ein Stück Metall herum. Auf dieselbe Weis scheint das gegenwärtige, wie die meisten modernen Vaudevilles fabriziert worden zu sein; man nimmt einige Lieder und wickelt einen Lappen (daher läppischen) Dialog herum. Charakter und Handlung scheinen den Verfassern Luxusgegenstände.”²⁵⁷

Nemcsak a bohózatban, hanem a műsor többi darabjaiban is sok kivetni valót talállak, főképpen a jellemzésben, a kellő motiválásban, a kifejezés világosságában, a cselekmény drámai kialakulásában való hiányt. Újból és újból a franciákat állították oda követendő például a német drámaírók elé. A franciáktól realizmust, aktualitást, közérthetőséget tanulhatnának, tehát oly tulajdonságokra melyek hatásosabbak és ennél fogva használhatóbbak a színpadon, mint a német drámák túlzott komolysága, idealizmusa és néha rossz helyen alkalmazott elmélyedése. A színészekről az előadott darabnak komoly és helyes felfogását kívánták, játékukban pedig a lehető legnagyobb természetességet. A természetesség elérésére eszközeiknek, a túlzott pathosznak egyfelől, a' nevetséges, néha harlekinszerű túlzásnak másfelől, leegyszerűsítését ajánlották.

Lényegében ezek voltak az e munkában tekintetbe vett színikritikusok törekvéseinek irányelvei. Annak a megállapítása, hogy alapelveik, amelyek Magyarország akkori német színházi életévei és a kritikával szemben mutatkozó elégedetlenségből adódtak,

²⁵⁷ Spiegel: 1845, 94. sz.

helyesek voltak-e, vagy sem; hogy teljes mértékben alkalmazták-e őket és így valóban építő hatást tudtak-e elérni, a haladást előmozdították-e, nem tartozik e munka keretei közé.

Az időszaki sajtóban kifejtett irodalmi kritika nem volt oly tervszerű, mint a színikritika. Az egyes lapok mind foglalkoztak ugyan *Feuilleton-jaik* egyes állandó rovatában a külföldi, de főleg a hazai német és magyar irodalmi élet főbb eseményeivel; híradásaik azonban inkább revueszerű tudósítások, mint műbírálóatok. — E téren *Dux Adolf*nak két cikke érdemel figyelmet, mivel élénk fényt vetnek a német irodalomról való felfogásra abban az időben, amikor a magyarosító törekvések minden egyebet háttérbe szorítottak.²⁵⁸ A Dux által felvetett probléma az a kérdés volt, vajjon a hazai német irodalom a német irodalomhoz tartozik-e, mint annak integráns része, vagy pedig csak nyelvében német, szellemében azonban magyar. Dux ez utóbbi felfogás mellett foglalt állást. Véleménye szerint költők, — mint *Lenau* vagy *Beck* — csak származásuknál fogva tartoztak némileg a magyarsághoz; lényegüknél fogva vérbeli német költők. Ezek azonban írói működésüket majdnem kizárólag a külföldön fejtetlek ki. Mellettük létezik azonban egy németnyelvű magyar írói csoport, amelynek egyes tagjai szellemükben tökéletesen magyarok és csupán nyelvükben németek. Hogy ez írók nyelvükben is nem váltak még magyarokká, ez — Dux szerint — csakis a magyarországi közoktatás hibás szervezetére vezethető vissza. A hazai iskolákban ugyanis lényegesen nagyobb súlyt fektetnek a latin nyelv oktatására, mint a magyaréra. Hogy a hazai németnyelvű időszaki sajtó — elsősorban a politikai — mint nagy németajkú néptömeg szerve, nem vett fel határozottabb irányokat; hogy ennél fogva nem vált a magyarországi közéletnek oly értékes elemévé, mint amilyen lényegénél fogva lehetett volna, abban a szerző a hazai német lakossággal szemben megnyilvánuló intolerancia, az ország különböző nyelvű, de magyar érzelmű nemzetiségei helyes egymásmellérendelése hiányának következményét látja.

²⁵⁸ „Über deutsche Literatur in Ungarn” Pan. 1845. 133. sz.; „Die deutsche politische Presse in Ungarn.” Pressburger Zeitung 1846, 7. sz.

Ezen dolgozat kísérlet zsidó írók munkásságának ábrázolására a hazai németnyelvű időszaki sajtóban, a XIX. század közepéig. Munkásságuk tárgyilagos megítélése mellett nem vonható kétségbe, hogy lényegesen hozzájárultak hazánk németnyelvű újságirodalmának felvirágoztatásához. Munkásságukat kettős célnak szentelték: egyrésztől közreműködtek az egykorú német irodalmi áramlatoknak, a német kultúrának Magyarországra juttatásánál, másrésztől megismertették a külföldet a magyar irodalommal, a magyar népelellettel és a magyar művelődéssel általában. Német nyelvismeretük és műveltségük, egymás közötti nemzetközi kapcsolatok, politikai és társadalmi helyzetük okozta, hogy — kizárólagos szellemi munkaterületük lévén — a hazai németnyelvű irodalom elsődrendű feladatának: a kétoldali közvetítésnek kiválóan eleget tudtak tenni. Dolgozatomban igyekeztem kimutatni azt is, hogy — pszichológiai okok folytán — mennyire megfelelő munkaterület volt a zsidó íróknak az időszaki sajtó; hogy külső és belső adottságaik folytán az e módon való közvetítő munkára szinte predesztinálva voltak és így nagy élénkséget, mozgékonytágot vihettek ez általuk számarányukon messze felül ellátott munkásságba. Vonatkozik ez mind írói, mind szerkesztői tevékenységükre. Külön ki kell emelnünk fordítói munkásságukat, a magyar kultúrjavarok kifelé közvetítésének e legközvetlenebb módját, amely munka tervszerű kivitelének ők voltak a megindítói.

irodalmi alkotásaik esztétikai szempontból való megítélése nem vezet kedvező eredményhez. *Beck Károly* líráján, *Kompért Lipót* prózáján és a humoros írásokon — elsősorban *Saphir* humoros írásain — kívül, maradandót nem alkottak, a közepszerű fölé nem emelkedtek.

Kutatásra vár és kétségen kívül szép eredményekhez fog vezetni zsidó újságíróknak az 1854-ben közgazdasági szervként indult, csakhamar azonban nagy irodalmi jelentőségűvé növekedett *Pester Lloyd* lapjaiban kifejtett tevékenységének az ismertetése.

További feladat, amely, ha nem is ilyen közvetlenül, de szer-

vesen kapcsolódik e munkába, annak a legújabban felvetett²⁵⁹ és jelenleg — a zsidóság tudományosan megalapozott tipológiája híjában — nehezen megoldható problémának a vizsgálata, vajjon zsidó írók e munkássága a zsidó, vagy a német irodalomhoz tartozik-e. A zsidóságnak a hazai német időszi szejtőban kifejtett tevékenységének a felderítése mindenesetre kiindulópont a magában, a magyar publicisztikában és általában a magyar irodalomban való ténfoglalásának a vizsgálatában.

²⁵⁹ Josef Nadler: Forschungsprobleme der Literatur des XIX. Jahrhunderts. Euphorion. 1926. 114. 1.

I n h a l t s a n g a b e

Vorliegende Arbeit behandelt die Rolle jüdischer Journalisten in der deutsch-ungarischen periodischen Presse bis zur Gründung des Pester Lloyd, 1854. Zu der möglichst vollständigen Beleuchtung und Wertung dieser Tätigkeit jüdischer Männer, war der Entwurf der geschichtlichen, hauptsächlich der kulturgeschichtlichen Entwicklung der mitteleuropäischen Juden vom Zeitalter der Aufklärung bis zur Mitte des XIX. Jahrhunderts, besonders mit Rücksicht auf das ungarländische Judentum, unerlässlich. Das Leitmotiv dieser Entwicklung war 1. auf politischem Gebiete: der Kampf für die Abschaffung der Ausnahmestellung der Juden im Staate und für ihre Erhebung zu gleichberechtigten Staatsbürgern; 2. auf kulturhistorischem Gebiete: die Bestrebung der völligen Anschmiegung der Juden an das geistige Leben der Nation, inmitten welcher sie lebten. Das sieghafte Endziel dieses Kampfes und dieser Bestrebung war die um die Mitte des XIX. Jahrhunderts auf dem ganzen in Betracht genommenen Gebiete erreichte Emanzipation und Assimilation. Es konnte praktisch und psychologisch begründet werden, warum die auf dem Gebiete der öffentlichen Tätigkeit wirkenden schriftstellernden Juden, gerade in der Publizistik so zahlreich zur Geltung zu kommen suchten. In Ungarn stand den jüdischen Journalisten eine ziemlich entwickelte und stark ausgebreitete deutsche periodische Presse offen, deren historische Untersuchung es nachweisen Hess, dass sie eine doppelte Rolle versah: die beiderseitige Vermittlung des deutschen und österreichischen und des deutsch-ungarischen Kulturgutes.

Das allmähliche Raumgreifen jüdischer Journalisten in der deutsch-ungarischen periodischen Presse nahm im Jahre 1819 seinen Anfang und wurde durch folgende Momente ermöglicht und beschleunigt: durch die Deutschsprachigkeit und deutsche Bildung der Juden; durch die in der öffentlichen Meinung Deutschlands immer tiefere Wurzeln fassende liberale Gesamtauffassung

und durch psychologische Momente, welche die Juden zur journalistischen Tätigkeit besonders geeignet machten. Die ebenfalls psychologisch und praktisch begründete Möglichkeit der raschen Einbürgerung und des immerwährenden Austausches einheimischer und ausländischer jüdischer Journalisten war die Ursache der auffallenden Lebhaftigkeit ihrer journalistischen Betätigung. Diese wurde — wie die Entwicklung der deutsch-ungarischen Literatur im allgemeinen — durch die damalige österreichische, bzw. Wiener Literatur bestimmt, wobei auch spezifische Tendenzen der deutsch-ungarischen Literatur zur Geltung kamen. Folgende Richtlinien ihrer Tätigkeit konnten festgestellt werden: die epigonenhafte, dem Bürgertum gewidmete Unterhaltungsliteratur der Biedermeierzeit, ungefähr bis 1830; der Einfluss der Jungdeutschen, von den dreissiger bis Anfang der vierziger Jahre; die immer wachsenden ungarisch-nationalen Tendenzen von 1842 angefangen; stark fortschrittlicher Geist im achtundvierziger Sturmjahre, worauf bis zur Gründung des *Pester Lloyd*: 1854, ein fast völliger Verfall erfolgte. Die Lyrik und die schöne Prosa jüdischer Journalisten blieb zumeist in dem in der vorliegenden Arbeit angegebenen konventionellen Rahmen. Der bedeutendste der Lyriker war *Karl Beck*. Es sind noch *Moritz Gottlieb Saphir*, *Viktor Moritz Kornfeld*, *Karl Hugo*, *Adolf Dux* neben ihm zu nennen. Die bedeutenderen Prosaisten waren: *M. G. Saphir*, *Isidor Heller*, *Dr. Siegmund Saphir*, *Moritz Mahler*, *Willi Beck*, *Leopold Rosenberg*, *Gustav Ignaz Zerffi*, *V. M. Kornfeld*, *Adolf Neustadt*, *Leopold Kompért*, *Ignaz Einhorn*, und *A. Dux*. Die meiste Eigenart wiesen die jüdischen Journalisten auf dem Gebiete der Kleinhumoristik auf, welche Gattung infolge der atavistischen Hinneigung der Juden zum Humor, fast ausschliesslich von ihnen gepflegt wurde. Der grösste Humorist unter ihnen war *M. G. Saphir*. Von den Übrigen können *V. M. Kornfeld*, *Leopold Horovitz*, *Dr. S. Saphir*, *L. Rosenberg* als Saphirs mehr oder minder begabte Nachahmer betrachtet werden. Sie waren l'art pour l'art Humoristen, im Gegensatz zu den Übrigen (*A. Neustadt*, *M. Mahler*, *G. I. Zerffi*), die schon der tendenziösen jungdeutschen Schule angehörten. Eine äusserst reichhaltige Tätigkeit entfalteten die in dieser Arbeit behandelten Journalisten auf dem Gebiete der Theaterkritik. *M. G. Saphir* spielte auch hier die Führerrolle. Der bedeutendste neben ihm war *A. Neustadt*. Die Übrigen, die noch fleissig an dieser Arbeit teilnahmen, waren:

M. Mahler, I. Heller, G. I. Zerffi, Max Falk. Jüdische Redakteure waren: *Willi Beck, Ignaz Einhorn, Hermann Klein, Adolf Neustadt, Samuel Rosenthal* und *Dr. Siegmund Saphir*. Den meisten Ruhm erwarben unter ihnen: *Adolf Neustadt*, (der sieben Jahre (1841 —1848) Redakteur der *Pressburger Zeitung* und ihrer Nebenblätter (so auch der aus literarischem Gesichtspunkt sehr wichtigen *Pannónia*) war; *Hermann Klein*, Redakteur des *Ungar* (1842—1849), *Samuel Rosenthal*, Redakteur des *Spiegel* (1828—1852) und *Dr. Siegmund Saphir*, Redakteur des *Pesther Tageblattes*. Der *Ungar* und der *Spiegel* waren allgemein als die hervorragendsten Blätter in der ganzen damaligen deutsch-ungarischen periodischen Presse anerkannt.

Név- és tárgymutató

Aehrenlese	40	Esztergomi zsinat	5
Allgemeine Theaterzeitung	21	Eyb báró	26
Apponyi György gróf	31	Falk Miksa 33, 34,	39, es 83
Araim	70		84, 90
Anerbach, Berthold	14, 62	Familiáns	7
Bángya János	37	Festetics Károly gróf	21
Báuerle	30	Fichte	42
Beck Károly 14, 28,	29, 33, 38	Fouqué	51, 62, 70
39, 52 11,	85, 86	Frankenburg Adolf	28
Beck Vilmos 33,38,39,62,	89,90	Frankl Lajos Ágost	11, 14, 26
Ben th a π	20		28, 53, 65
Berzsenyi	20	Gabiról, Ibn	43
Bessenyei	19	Gans Mór	55, 56
Biblia	71, 72	Gemeinnützige Blätter	40
Bibliothek der schönen Wissen- schaften und der freien Künste 13		Gerle	28
Biedermeier 40, 41 53 59 89		Gettó	9
Biene, die	40	Goethe 47,	48, 61, 78
Börne 13, 14, 22,	24, 53, 70	Gotthold	62
Briefe die neueste Literatur		Gräffer	26
betreffend	13	Halevi, Jehuda	43
Bürger	48	Hartmann Móric	IL 14
Byron	62	Hebel	62
Castelli	26, 28	Heckenast Gusztáv	28, 29
Cenzúra	17, 21	Heine 13, 14, 15, 22,	24, 43, 51
Csaplovics János	26	59,	64, 65, 70
Deák Ferenc	8	Heller Izidor 11, 14,	30, 32, 33
Dingelstädt	28	38, 39,	53, 57, 59
Dohm, Christian Wilhelm	9	60, 61,	65, 66, 69
Droste	62		83, 89, 90
Dux Adolf 31, 32, 33,	31, 39, 55	Helytartó Tanács	28
65, 67,	68, 85, 89	Herder	9
Einhorn Ignác 32, 34,	37, 38, 39	Herlossohn György K	14
	65, 89, 90	Herz, Henriette	10
Énekek Éneke	43	Herz! Zsigmond	39, 55
Eötvös József báró	8	Hoffmann E. Th. A.	70
Erzsébet királyné	34	Holtéi	73
		Hormavr	61

Horowitz Lipót	39, 71,	75, 89	Mahler Móric	14, 33, 38, 39, 57
Hugó Károly	26, 38, 39,	51, 89		58, 71, 76. 83, 89
Hugo Victor		60	Majláth János gróf	26, 28
Humorist, der		22	Mária Terézia	7, 11, 16, 21
ifjúnémet	40, 43, 45,	50, 53	Mauthner Ede	14
iris	25, 26, 27, 39, 50,	51, 75	Mednyánszky Alajos	26
Irodalmi szalonok		10, 11	Megerle Terézia	65
Itzig Izsák Dániel		9	Melczer Jakab	26
Jahrbuch des deutschen Ele-			Mendelssohn, Dorothea	10
mentes in Ungarn	26,	40, 51	Mendelssohn Mózes	9, 13
Jeitteles család		11	Metternich	41
jesiva		22, 71	Midras	71
Jiddis	6	, 8, 12	Monatliche Früchte einer ge-	
Jókai Mór		8	lehrten Gesellschaft in Hun-	
II. József	7, 8, 11 12,	19, 21	garn	16
Jüdische Freischule		9	Morgen röthe	40
Kant		9, 42	Mundt	65
Kapper, Siegfried		11	Neustadt Adolf	28, 30, 31, 34, 37
Kazinczy		19		38, 39, 61, 65, 71
Kertbeny Károly		26		76, 81, 82 11., 84
Kikeresztelkedési mozgalom				89, 90
		11, 15	Nicolai	13
Kisfaludy		20	Oppenheim Ignác Bernát	39, 51
Klein Hermann	16, 23, 28,	29, 32	Öttinger Ödön Mária	13
36, 39,		69, 91)	Pannónia (budai)	21, 22, 25, 27
Kleist		70		40, 44, 45, 51
Kollonics		6		57, 72
Kompért Lipót	11, 14, 28,	30, 31	Pannónia (pozsonyi)	30, 32, 34
38, 57, 62,		63, 64		35, 39, 55
66,		86, 89		75, 77, 81
Korn Fülöp		39	Pestalozzi	62
Kornfeld Viktor Móric	25,	33, 39	Pester Lloyd	40, 86, 89
49		11. 61	Pester Zeitung	40
65,		69, 71	Pesther Handlungszeitung	23, 39
		75, 8J	Pesther Tageblatt	22, 23, 25, 27
Kossuth Lajos		8		28, 29, 30, 32
Kuranda Ignác	11, 14,	60, 65		39, 51, 54, 72
Kölcsey		20		75, 76, 81, 90
Központi Könyvbíráló Föhi-			Petőfi	38, 67
vaial		28	Petz Lipót	26
Laube		65	Pichler Karolina	61
Lenau		52, 85	Platen	54
Lessing	9, 13,	44, 78	Pressburger Aehrenlese	22, 25 40
Lcvin, Rachel		10	Pressburger Zeitung	16, 25, 30, 31
Magyarító Egylet		13		34. 39, 81, 90
Magyarországi zsidók története			Pyrker	56
		4 11.	Riesser Gábor	14

Romantika 42, 47,	51, 52, 55, 58	Süsskind von Trimberg	43
	59, 60, 61	Szarvady	39
Rosenberg Lipót	32, 39, 60, 69	Széchenyi István	31, 34
	71, 76, 89	Talmud	71, 72
Rosenthal Sámuel	21, 36, 39, 51	Telegraph, der	36, 39
	60, 69, 90	Temesvarer Zeitung	37
Rotfenbiller	37	Tieck	51, 70, 78
Rumy Károly Gyöi	'gy 8, 26, 28	Tisza Kálmán	8
Saphir Móric Gottlieb	13, 21, 24	Toldy Ferenc	26
25, 27, 28	, 38, 39 , 44 11.	Ungar, der	16,22,25, 27,29,32,33
50,55,57 1	1.,71,7 , 73 11.,		36, 37,39, 53, 54, 60
	79 11., 86, 89		69, 72, 76, 90
Saphir Zsigmond	ir 23, 27, 30	Ungarische Israelit, der	34, 37
33, 35,	36, 39, 51, 60		39, 56
70,	76, 81, 89, 90	Vereinigte Ofner und Pesther	
Saint Simon	20	Zeitung	40
Schaiba Adolf	30	Vierteljahrschrift aus und für	
Schelling	42	Ungarn	40
Schiessler	26	Vormärz	41
Schiller	45, 48, 61	Wahre Ungar, der	36, 39
Schlegel Ágost Vilmos	78	Walesrode Reinhold Lajos	14
Schlegel Frigyes	10, 57	Weil Fülöp	39, 55
Schleiermacher	42	Weyl József	31, 37
Schmetterling, der	25, 27, 35	Wienbarg	65
	39, 60	Wiesen Ferenc	26
Scott, Walter	61	Windisch Károly Gottlieb	16
Seidl	26, 28, 58	Wöchentlich zweymal neu auf-	
Seidlitz	27	kommender Mercurius	16
Spiegel, der 22, 25,	26, 27, 29, 33	Zeitgeist, der	33, 39
35, 36,	39, 50, 51, 53	Zerffi Gusztáv Ignác	24, 31, 32
	55, 75, 77, 90	35, 36, 39, 55, 56. 60, 65, 68, 69	
Steinacker G. V.	28	71, 74, 76, 77, 83, 89, 90	
Sterne	62	Zsidóság asszimilációs törek-	
Stielly Károly	25	vései	4, 10, 11, 14
Stifler, Adalbert	66	Zsidók emancipációja	4, 8, 9, 14
Strauss Richard	54		55, 56

TARTALOMJEGYZÉK:

	Lap.
I. Középeurópa zsidósága a felvilágosodás korától a XIX. század közepéig, különös tekintettel a magyarországi zsidó lakosság történetére	13.
II. Zsidó újságírók és újságszerkesztők; fokozatos térfoglalásuk a magyarországi németnyelvű időszaki sajtóban	16.
III. Zsidó írók szépirodalmi munkássága a magyarországi németnyelvű időszaki sajtóban.....	41.
1. Költészet	43.
2. Széppróza	56.
3. Műfordítások	67.
4. Humor.	70.
IV. Zsidó írók mint kritikusok.....	78.
Inhaltsangabe.....	88.
Név- és tárgymutató.....	91.